

The book cover features a composite image. At the top, a photograph of the Pechersk Lavra in Kyiv is shown under a blue sky with white clouds. Below this, a large, semi-circular stone archway frames a view of a sunset or sunrise sky with soft, pinkish-purple clouds. In the foreground, a quill pen rests on an open book with handwritten text in a cursive script. To the left of the book is a small, dark inkwell. The overall design suggests a historical or literary theme.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Роман
ІВАНІЧУК

Четвертий
вимір

Шрами
на скалі

 FOLIO

Історія України в романах

Роман Іваничук

**Четвертий вимір. Шрами
на скалі (збірник)**

«Фолио»

2008

Іваничук Р. І.

Четвертий вимір. Шрами на скалі (збірник) / Р. І. Іваничук — «Фолио», 2008 — (Історія України в романах)

Роман Іваничук — автор п'ятнадцяти історичних творів, в яких він намагається заповнити білі плями в нашій історії, розповідає про видатних діячів України минулих часів. За роман «Четвертий вимір» письменник був удостоєний Національної премії ім. Шевченка. Цей твір присвячений Миколі Гулаку, другу і соратнику Кобзаря, відомому математику, юристу, перекладачу-поліглоту, котрий володів майже двадцятьма мовами, людині, яка після ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці за свою діяльність у Кирило-Мефодіївському товаристві не мала права повернутися в рідну Україну. У романі «Шрами на скалі» йдеться про останні роки видатного українського письменника Івана Франка.

© Іваничук Р. І., 2008

© Фолио, 2008

Содержание

Четвертий вимір	5
Частина перша	5
Вересень, 1881, Тифліс. День	5
Михайло Володимирович Горяєв	13
Вересень, 1881, Тифліс. День	16
Протоієрей Андріївської церкви Завадський	22
Кінто Гіві	27
Тереза	31
Петро Сергійович Клушин	36
Вересень, 1881, Тифліс. День	40
Ніко Ніколадзе	45
Тисяча вісімсот сорок сьомий. Малий єфрейтор	52
Костомаров	54
Гулак	56
Аліна Крагельська	56
Частина друга	60
Вересень, 1881, Тифліс. Ніч	60
Кінець ознакомительного фрагмента.	66

Роман Іваничук

Четвертий вимір. Шрами на скалі

Четвертий вимір

Частина перша

*Усі ми однако на волі жили,
Усі ми однако за волю лягли;
Усі ми і встанем...*

Т. Шевченко

*Нехай кожен висловлює, що йому здається правдивим, але правда
сама хай буде залишена Богу.*

Г.-Е. Лессінг

Вересень, 1881, Тифліс. День

Стіни й склепіння кафедрального храму Сіоні обступили мене і накрили – я почувався тут зовсім безпечно, мов равлик у шкаралущі. Переді мною образ хрестительки Грузії рівноапостольної Ніно, яка повернула ворожі стріли в бік супостатів, розвіяла смертоносний смерч над Грузією і тепер дивиться на парафіян і на мене добрими й ледь співчутливими очима; вона в цю мить прощає мені все: мою покvapну молитву, в зміст якої заглибитися не можу, мої бездумні поклони, і неухвагу слуху мого, й отупіння мозку, який не відтворює в свідомості божественної гармонії двоголосого хору жінок у чорних сукнях та хустках і відлуння молодих чоловічих голосів, що долинали десь із захристії, а може, з небес; рівноапостольна Ніно, покровителька Грузії і моя, заспокоює мене ласкавим поглядом і зводить очі гори, я слідом за нею дивлюся на внутрішню величну порожнину стрімкої бані, яка кличе мене *de profundis*¹ у висоти неземного, проте я оточений масивними стінами та гостроверхою банею і мені нічого не загрожує – тут храм моєї душі. Мені страшно нині виходити з нього, мене ловить рукою моє колишнє життя, з якого мене забрали силоміць і до якого добровільно вертатися не хочу. Допоможи мені, свята Ніно, я боюся роз'ятрити старі тривоги і рани – біля тебе знайшов захисток і душевний спокій. Не тривож мене, світе, з-поза храмом Сіоні, не терзай мені душу, давнє життя...

Микола Іванович Гулак провів рукою по сукмані: удвоє складена перепустка, схована у внутрішню кишеню, захрускотіла під долонею – і він ніби ступив на крихкий лід, а хто зна, хто зна, чи цей льодок заснував тільки осінні дорожні калюжки, а може, під ним глибина і прірва, я там був уже, вийшов і більше не хочу. І все-таки Гулак обережно прислухався до хрускотіння перепустки на археологічний з'їзд до Воронцовського палацу, який має відбутися сьогодні без нього – його не запросили, – дістав перепустку сторож Воронцовського саду батоні² Іраклій, хазяїн квартири.

Ще почувався спокійним; учений російський світ, який з'їхався в Тифліс, у цю хвилину був далеко, проте вже манив і лякав, мов безодня; Гулак боявся зустрітися з ним, він давно звик до свого розміреного життя, і раптом усе може полетіти шкереберть – від радості а чи

---

¹ З глибин (лат.).

² Пан, дядько (груз.).

від болю; рівноапостольна Ніно, вбережи мене від нових тривог, я хочу бути довіку поряд з тобою у храмі своєї душі...

Та починався день. На гребінь гори Махати, що за Курою, повільно виливалася магма сонця й ціпеніла серпиком, півкулею, врешті таєю в прохолодному повітрі. У храмі Сіоні загорілися синьо-коричневі вітражі, померкли жовті пучки племінців на свічках, священник, поблагословивши мирян, що прийшли на заутреню, зачинив царські врата.

Сонячне світло засліпило Гулака, коли він вийшов із сутінного кафедрального храму на церковне подвір'я. Микола Іванович примружив очі і майже наосліп подався Сіонською вулицею у бік Мейдану. Він ніколи не міняв свого вранішнього маршруту. За багато років, проведених у Тифлісі, звик до гармидеру і барв східного базару, це було єдине урізноманітнення усталеного способу його життя, а ще мав він на Мейдані друга, про якого ніхто не знав із Гулакового оточення і не смів знати: був це кахетинець Гіві, злодюжка-кінто³, знайомство з яким розпочалося за особливих обставин.

Сьогодні Миколі Івановичу не хотілося ставати на розмову з будь-ким, проте йшов додому звичною дорогою: за Мейданом поверне праворуч у вузьку вуличку і вийде нею до голубого, з ажурними візерунками і плетивом східць, вивершеного галерейками і прибудовами будинку батоні Іраклія.

На душі було тоскно. Чи від того, що ніхто не здогадався надіслати йому запрошення на археологічний з'їзд, чи од незрозумілого відчуження дружини Терези і навіть пасербиці Нани: відколи вийшла заміж за ставропольського купця Равтопуло, не ластиться більше до вітчима, где не діждеться, коли чоловік забере її до себе в Гянджу; а може, все то від ревматизму та інших старечих болячок... Та найпевніше – самого з'їзду боявся.

Сонце тільки-но саянуло над вершком Махати, і мимоволі, зовсім недоречно для нинішнього настрою промайнула в Гулака суто професійна думка: воно ж уже вісім хвилин невидиме було там, і ніхто його в ті хвилини не бачив – промінь довго долав мільйони кілометрів, а от якби сонце мало густину вищу і було в кількасот разів більше, ніж є, то цього променя зовсім не існувало б, так твердить Лаплас у своїй «Небесній механіці»... І не було б тоді в світі нічого-нічогісінького – ні цієї тоскності, ні давнього болю, збудженого черствою ігнорацією організаторів з'їзду, і ніяких болячок не було б.

Нічого не було б... Гулак гірко посміхнувся з цих наївних думок – адже тоді ніхто й не усвідомлював би оте «нічого», а природі, яка панує над безконечністю простору, часу й матерії, було б зовсім байдуже до мертвої космічної порошок – Землі.

Микола Іванович розглянувся довкруг; думки, що снувалися навколо суто абстрактних категорій, тепер влетіли в живий, лагідний світ цього осіннього ранку: серпанок синюватого туману на узвишсях Авлабару з лівого боку Кури, густий туман над рікою, що тихо плюскоче зовсім неподалік, примарні, аж нереальні обриси піднебесної гори Мтацмінди, руїни фортеці Нарікала, на Сололакському хребті, освітлені сонцем, і міради віконць-сотів, що блищать від перших променів, мов перламутр, у великому вулику Старого міста...

Хвала Господу, що це є... Нізамі сказав: усе багатство світу створене для людини. Великий мудрець вірив... Та це зовсім не так. Бо коли б на світі жили бронтозаври і якби тепер заселяли планету лише мухи та щури, то ця краса існувала б і заради них. Наївний антропоцентризм... Усе створено природою для її власного самовдоволення, вона – велика егоїстка – сама себе і народжує, і любить, і нищить, а людина – лише випадкова її частка. Хіба можуть метелики відчувати вищу красу і доцільність у шлюбному польоті, коли в них немає мозку? Це сама природа втішається, малює, і дихає, і творить. І людину створила, щоб та її хвалила, оспівувала, пізнавала й існувала у рабській від неї залежності. Рабом!.. Бо коли б мала владу і не залежну від вищої сили думку, то хіба б створила вона неволю, тюрми, тортури, інквізи-

---

³ Базарний злодій (груз.).

цію, Малюту Скуратова, Петропавловку, Шліссельбург і цих шість воріт Тифліса, з яких п'ять відкрито для мене увсебіч, а одні, Дигомські, замкнені навіки – через Дар'яльську ущелину на Україну! За горами – гори... Безсилі ми!

А все-таки хвала Богу, що це є... І нема чого ятрити собі серце. Людина вигадала сама себе і від того страждає. А насправді – вона ніщо. Якби відвідав землю пожилиць іншої планети, то, можливо, подумав би про нас так само, як ми про метеликів безмозких. Тому найкращий порятунок для нашої немочі – релігія, тільки вона дає можливість здобути рівновагу душі, спізнати вищий сенс існування... І це говорить той, який дійшов до визначення четвертого виміру в геометрії? А-ат, четвертий вимір – теж релігія...

Не впізнаю себе сьогодні: чому мені, шістдесятирічному дідові, стало враз жаль себе самого. Таке почуття ніколи ще не діймало душу. Не треба... Марк Аврелій сказав: найостогідніша жалісливість – це до самого себе. І все ж – чому так випало мені, що про нинішній з'їзд мене не повідомлено? Не про запрошення йдеться, ні, хоча і це... Йдеться про інше: чому я не серед них? Чому іду на них дивитися, немов чужак з-за тину на весілля, і хочу бачити, і боюся, що милостиво запросять до столу разом з жебраками... Або ж упізнають і докорятимуть...

Гулак простував, ніби стриожений, і його дратував власний дрібний спутаний крочок, який викликав сміх у незнайомих, а у знайомих – надто підкреслену повагу до мученика, котрий три роки гнив у казематі Шліссельбурга. А за що прийняв ті муки? Кого ними порятував, кому чим допоміг? Шевченко, Достоевський – ті... А я?... Але ж Достоевський пройшов усе життя, брязкаючи кайданами, нагадуючи повсякчас людям, що в неволі вони єсть, а Шевченко, повернувшись із заслання, уже не висміював царів, а знищував їх убивчим словом.

Я ж дав собі обітницю мовчання. І так минає життя, старість, мов непогідь восени, студить душу і тіло, погасли пристрасті, гаснуть бажання, та ще й дошкульно тривожить ревматизм... То для цього я жив, учився і страждав?

«А взагалі, хто ти? – раптом почув голос Терези. – Хто? Втішаєшся, що тебе називають ходячою енциклопедією, поліглотом? А який хосен з цього? Кілька наукових інформацій у газеті «Обзор», кілька виступів перед публікою у «Тифліському гуртку» – про Нібелунгів, систему Канта і Лапласа, Шопенгауера і Монтеня... Четвертий вимір у геометрії... Дурниці все це! Твої друзі написали сотні праць, і їх знає світ! А нині ти зовсім – немов печерний монах... І я проміняла свої мандрівки на твій захмарений світ, бо повірила... Ти ж був для мене зразком, ідеалом!»

– Так, так, – прошепотів Микола Іванович, – у цьому причина її відчуження...

Але ж для того, щоб вернутися у вчену еліту, треба було сказати слово «каюсь». А я не міг. Мене спонукували всілякими способами вимовити це слово, я довго думав над ним і зрозумів, що воно має велику вагу, бо може змінити все життя. Має потужну силу – добру чи злу? Його важко виголосити, важко й промовчати, і ще не знати, чи за виголошення мені б не довелося нині тяжче каятися, ніж за промовчання?

А Тереза не вгавала:

«Ти хоч би віддячився народові, який прийняв тебе за свого, борги сплатив... Люди будяться у неволі, а ти їси їхній хліб і мовчиш, бо так спокійніше жити. Що ж то було в тебе колись: юнацька романтика, бажання першості чи високе покликання?»

Ти ж знаєш, Терезо, я працюю над історичною розвідкою про Грузію і грузинські племена...

«І тицяєш на владу імущих пальцем у рукавиці, а зовні зберігаєш покірний і благонадійний вигляд».

З-за спини Терези з'явилась зграбна Нана, яку Микола Іванович любив, мов рідну, ступила крок уперед і мовила з презирством:

«Слава Богу, що я вже калбатоні⁴ Равтопуло. Не вчений, купець? Хай... Аби тільки геть звідси. Досить мені вже вашої вченості. Я ненавиджу ваші книги і папери, до яких і діткнутися не можна, ненавиджу ваші окуляри і дрібні кроки, ваш ревматизм і вашу порядність – яка кому користі з неї?»

Гулака розбудив із задуми гучний постріл – це гахнула холостим гармата на цитаделі Нарікала, скликаючи торговий люд на Мейдан. Постріл ніби підігрів повітря, ставало душно. Тифліс ще продовжував дихати задушливим літом, хоч ночі вже й схолодніли і Кура-Мткварі ранками вкривалася мерехтливою мережею туману, що біг над течією, мов снігова поземка дорогою. Зжухле від спеки листя на акаціях нагадувало про близьку осінь, та сьогодні літо розщедрилось: сонце, відірвавшись від гребеня Махати, почало безжально пекти.

Народ квапився звідусіль на Мейдан; духани, кав'ярні і винні підвальчики видихали з себе млосні запахи вина і кави, телесувалися люди і нав'ючені зеленню та виноградом осли й верблюди; ядучий дим курився з мангалів і торне⁵, погоничі вигукували своє «хабарда, хабарда!»⁶; флегматичні араби куняли над крамом, димлячи кальянами, снували озброєні горці, видзвонювали карбівничі й ковалі, співали ашуги. У всіх провулках, закамарках, проходах, навіть на східцях народ торгував.

Гулак пробирався краєм, щоб втрапити до своєї вулички, на душі було тривожно, ніби дома щось погане трапилося, він забув про свого друга Гіві, поспішав.

– Гамарджоба⁷, професоре! – почув знайоме вітання, озирнувся, та не побачив поблизу красеня кахетинця. Може, причулося?

– Не вгорі я, внизу, ах, забув, ти ж – як сова вдень!

Гулак глянув на брук і, побачивши під ногами непоправного злодюжку-кінто за шевським причандаллям, ахнув з подиву: Гіві працював!

– Починається інше життя, професоре, – розвів руками кучерявий вирлоокій парубок, – тільки не думай, що ти мене вивів на шлях праведний. Ангел Аким напоумив: кінто знову став карачохелі!⁸

– Не вірю, не вірю, – похитав головою Гулак.

– Слово джигіта!.. Колись навіть царі навчалися ремесла, бо царство нестійке, а ремесло вічне.

– Можливо, Гіві... Мабуть, через ту непевність багато грузинських царів були літераторами.

Микола Іванович всміхнувся на прощання Гіві, притис руку до грудей і подріботів чимдуж вуличкою. Врешті допав до свого подвір'я і рипучими сходами подався наверх.

– Терезо... Терезо! – покликав голосно, його враз дійняв страх, що її немає вдома, що вона кудись зникла.

Від кухонної плити сполохано повернулася дружина.

– Що з тобою, Ніко?

– Та нічого... Нічого.

Микола Іванович аж обм'як, побачивши омолоджене світлом ранішнього сонця обличчя Терези. Вона була в цю мить напрочуд вродливою, зовсім інакшою, ніж завжди, Гулакові здалося, що він бачить її надто молодую, віддаленою, чужою, ніби на фотографії.

Тереза ступила до нього, у очах світилася новина; не відриваючи від чоловіка погляду, сягнула рукою до столу, взяла газету, подала йому.

---

⁴ Пані, господиня (груз.).

⁵ Похідна пекарня (груз.).

⁶ Дорогу! (груз.)

⁷ Грузинське вітання, дослівно – перемога.

⁸ Ремісник (груз.).

– Батоні Іраклій тільки-но приніс. Прочитай ось тут: у Тифліс приїхав Костомаров!

Микола Іванович здригнувся, схлипнув:

– Костома-а-ров?!

– Батоно Ніколо, ви не раді? – озвалася з дверей Нана.

Гулак не відповів, втупившись перед собою невидючими очима. Тереза повернулася до плитки, її плечі опустилися, вона мовчки подала сніданок.

Годинник вибив дев'яту.

Микола Іванович звівся з-за столу, був зосереджений і замкнутий.

– Я йду, Терезо, – сказав. – До вечора не жди.

Зійшов сходами вниз, ступив невпевнено кілька кроків до воріт і зупинився біля дерева, що росло посеред темного двору, заступленого з боків високими дувалами, обснованого навислими галереями і плетивом сходів. Дерево було старе, старіше від будинку – грузини садять деревця ще до закладення фундаменту; воно звужувалося у клітці двору, шукаючи виходу до сонця, яке сюди не заглядало, вперлося колінцем у мур і повернуло стовбур до крайньої веранди, пробило її, розтрухлявілу, і таки вихопилося вершком до світла; дерево було скручене, мов удав у пориві сили, пружне і нездоланне у своєму бажанні волі, і таки доп'яло її кроною, хоч спотворене тіло залишилося у тюрмі разом з немічними пагінцями винограду і кущиками чахлого інжиру. Гулак сперся рукою об стовбур, прошепотів:

– Можна втратити батьківщину, але ніколи не втечеш від себе самого.

Він чув, як відкриваються у душі старі, давно заступлені рани, не хотів цього і сам розвереджував їх. Важко було повірити в новину, не міг стравити її... З часу останньої зустрічі з кириломефодіївцями минуло майже тридцять п'ять років, це на сьогодні вже історія: Костомарова він давно вже не сприймав як живу людину, а радше як учений заклад, що десь там далеко, у Петербурзі, видає історичні монографії – книга за книгою, на цей заклад учений світ посилається як на авторитет, і важко тепер повірити, що вони колись обидва мешкали в одній кімнаті і Гулак накладав Костомарову пластир до шиї, на якій вискочила болячка... І нині він тут – справжній, у плоті?!

А хіба можна сьогодні уявити, що в ті давні, нереальні вже часи він буденно, без респекту і побожності виходив разом з Шевченком із квартири протоієрея Андріївської церкви, і вони обидва, молоді й безтурботні, йшли понад дніпровськими кручами, милуючись пістрявим ремісничим Подолом, аж до Печерської лаври, розмовляючи, сперечаючись, стиха наспівуючи... Та ні, цього таки не було. А може, й не слід – після того, як гарячого Тараса, категоричного й непримиренного в суперечках, веселого й жартівливого за чаркою, того елегантного Тараса, перед яким умлівали екзальтовані дами, громовержця, коли читав поезії, ніжного лірика за піснею, того живого колись Тараса, який любив і ненавидів, веселився і плакав, перевезли з Петербурга на Канівську гору, і він одтоді став пророком, месією, ідеєю, – чи слід, чи можна, чи має хто-небудь право згадувати таким або хоч пам'ятати про своє панібратство з ним? А згадувати доведеться нині...

Ні, ні, не треба зустрічі... Костомаров, певне, й не знає, що його давній друг, порадник, соратник, якому донині не сплачені борги сумління, дихає тим самим тифліським повітрям.

Чому приїхав – сплачувати? Та що ж це я... Мене він, напевно, вже й не пам'ятає, не знає і знати не хоче. До Петербурга листів я не слав – ні людям, ні царям... Нічого він не відає, у науці знайшов утіху й спокуту.

А борги – кому вони потрібні? Історія судитиме нас по тому, що ми залишили людям після себе, і не братиме на карб тих регул та канонів, за якими воліли ми жити, ані товщини вістря наших сумнів... Усе забудеться, наші нащадки цінитимуть тільки готівку, капітал, а на золоті окалини нема.

Невже ж це так?.. Тільки продукт – єдиний вимір корисного? А спосіб його добування ніколи не стане окремою вартістю – лише тому, що це субстанція нереальна, ні в чому не втілена, ніде не зафіксована, що це тільки властивість творця, а не сам продукт?

Прихований талант рівнозначний бездарності, сказав Монтень. Так... Але коли талант не дозволяє його власникові порушувати закони своєї совісті, й через те він не став продуцентом, – невже і цей талант рівнозначний бездарності, зовсім безвартісний на людських торжищах?

Ні, мені таки не слід іти на з'їзд. Ворушити давнє, зважувати колишні вчинки друга, зводити рахунки сумнів – тепер коли кожен необачний чи зумисний, породжений страхом або ж придуманою завбачливістю його гріх давно вже викуплений працею, – не варто, не слід... І все ж – треба йти!

Гулак зняв окуляри, протер скельця, надів, різко відштовхнувся рукою від дерева й рішуче попрощувався до воріт.

Зійшов вуличкою на Хлібну площу, де продавали зерно, й подався нею до Головінського проспекту. Мимохіть звернув увагу на шкапу, запряжену в порожню гарбу, що стояла на краю площі неподалік розлогої чинари. Іншого разу поминув би – коней на Хлібній площі багато, та вразило, що ця стара шкапа, чекаючи господаря, який, певно, запивав добрий виторг десь у винному погребі, надто покійно стоїть на палючому сонці – поряд з тінню. Шкапа була нещасна, на загривку ятрилися рани від шлеї, мухи роями обліпили брижі, пили сукровицю, роз'їдали струпи, а очі шкапини дивилися на світ тупо-спокійно, зовсім байдуже; покійна волі господаря, який залишив її саме тут, поруч з чинарою, але не під нею, вона була ніби щаслива, що може збороти ці муки заради хазяїна, і не мала жодного заміру рушити з місця, щоби полегшити свою долю.

«Господи, – подумав Микола Іванович, сповільнивши ходу, – чи ж то не про такий ідеал сліпої покори, карикатуру на здоровий глузд мріяв один сентиментальний історик, прославляючи посадженого на палю холопа, котрий, без злослів'я конаючи, благословить царя? І як зухвало підвели історика його нащадки, лишаючи сліпу покору хіба що шкапі як пам'ятникові німотності, – вони, бачте, нині вбили царя! Царя доброго, гуманного, який визволив селян від рабства і від землі, який замкнув народові уста Валуєвським та Емським указами, оголосив свободу друку і ув'язнив Чернишевського. І – вбили!»

Гулак згадав вузлувате дерево у дворі і з жалем поглянув на стражденную шкапу, на мить зупинившись біля неї. Та тут же сполохався своїх власних думок і сквапно подався геть – він колись прорікав смерть царям від рук народу, а тепер стережеться й згадувати про це, хоч життя, проте, саме, без нього, почало здійснювати його колишні ідеї, за які він і досі терпить кару.

А таки вбили... І тут, у Тифлісі, розгромили ремісники дім міського голови Вартанова, і застрайкували робітники Тифліського арсеналу, текстильної фабрики Мірзоева і механічної майстерні Зейцера... Боже правий, і безнадійний злодій-кінто Гіві взявся за ремесло, щоб бути між тими, які громлять і страйкують!

Затихни, Миколо Івановичу, ти ж дав собі обітницю мовчання...

Гулак звернув ліворуч, минув будиночок Ахвердових, в якому гостював 1837 року юний корнет Нижегородського драгунського полку Михайло Лермонтов, висланий під кулі горців за крамольного вірша, – у перській чалмі, в чосі з відкидними рукавами, високочолий, з сумними очима поет, рокований до смерті у двадцять сім років.

А мене засуджено у двадцять п'ять...

Микола Іванович вийшов на Головінський проспект. Нове місто заступили сади Герету-бані, крони яких простромлювали хрести церков і шпиль Воронцовського палацу; у глибині проспекту виднівся фасад Тифліської класичної гімназії. Два вартові біля входу до Воронцовського палацу стояли виструнчившись, скупим кивком голови дозволяючи гостям з'їзду

заходити до середини; йдучи коридором, Гулак мимохідь глянув у дзеркальну залу, заставлену кріслами по обидва боки довгого стола, і подався до східців, що вели на галерею. Короткозорий, він наштотхнувся на когось, попросив вибачення, але чоловік не вступився з дороги – Микола Іванович упізнав Михайла Володимировича Горяєва, колегу по гімназії, викладача російської словесності.

– Ні, ні, ваше місце в залі, – Горяєв обняв Гулака за спину. – Мені, молодшому, можна й на галерею, а ваше місце там. Гаразд, гаразд, я знаю ваші принципи, а тому підемо разом і сядемо на видноті – якщо не поруч, то хоч на поштивій відстані від графа Уварова. Ви це заслужили хоча б як довголітній член Археологічного товариства.

Микола Іванович любив Горяєва, хоч завжди його бентежили експансивність і невтримний темперамент молодшого на двадцять років колеги – копіткого, ретельного дослідника творчості Пушкіна і Лермонтова; весь час він побоювався за колегу, який уже накликав на себе неприємності, домагаючись у попечителя навчального округу впровадження викладання грузинської мови в Тифліській гімназії.

Гулак не опирався, бо знав, що Горяєва не переконаєш і не переговориш. Вони зайшли до дзеркальної зали й сіли у другому від стола ряді.

Микола Іванович розглядав дзеркальні стіни з ажурними орнаментами, синьо-червоні вітражі, кришталевий міхраб⁹ під галереєю, три люстри з примхливими підсвічниками у вигляді чаш і драконів – еклектика у східному стилі була пристойною, покійний намісник Кавказу Михайло Семенович Воронцов мав смак. Не застав його у Тифлісі, а жаль: Гулак наслухався про нього різного. Воронцов буцімто славився не тільки своїми палацами, а й простотою та людяністю. Ходили легенди, що він захищав місцеві звичаї, був доступний і уважний до підлеглих, приймав навіть у цьому палаці як шанованого гостя Хаджі-Мурата, хоча, як відомо, не завагався дати наказ продірявити кулями гордого найба Аварії, коли той став вередувати князівськими милостями. Ще б пак: хто прагне ласки державця, той хай не обурюється на особливості його гостинних засад...

Делегати з'їзду заповнювали залу, походжали, у кулуарах перекочувався характерний з'їздівський гул, врешті учасники зайняли місця. За кафедру вийшов Олексій Сергійович Уваров, шанований учений, засновник Російського археологічного товариства, ініціатор Московського, Київського, Петербурзького, Казанського і нинішнього, Тифліського, археологічних з'їздів. Він щиро подякував августійшому наміснику Кавказу великому князеві Михайлові Миколайовичу, який, від'їжджаючи в справах до Петербурга, запропонував для засідань з'їзду і поселення делегатів намісницький палац і відпустив для потреб форуму п'ятнадцять тисяч карбованців.

Граф Уваров оголосив з'їзд відкритим.

Оркестр на бічній галереї заграє «Боже, царя храни». Гулак стояв і вдивлявся в обличчя делегатів – де ж Костомаров? Але не знаходив, не впізнавав. Оркестр випрошував у Бога життя й здоров'я новому імператорові Олександрові III, і знову, супроти волі, добиралася до свідомості Гулака крамольна думка про царів, яких за його життя змінилося аж три, а імперія стоїть міцною скелею, і в ній не змінилося нічого – видно, молитву-гімн радо приймає Господь і, не щадячи владик, ревно оберігає владическу субстанцію.

Граф Уваров представляв керівників відділів з'їзду. Підіймалися і кланялися делегатам голова відділу первісних пам'яток професор Іловайський, автор «Розвідки про початок Русі»; професор Пурцеладзе – голова відділу пам'яток мистецтва; дослідник «Слова о полку Ігоревім» професор Міллер – голова відділу язичницьких пам'яток; професор Антонович – голова відділу письменства і мови, і, нарешті, – керівник відділу історії та етнографії Микола Іванович Костомаров, автор майже трьохсот історичних та літературних праць.

---

⁹ Мусульманський вівтар.

У залі пролунали оплески.

Гулак упізнав. Чемно вітав зібрання дідок у маленьких, золотом оправлених окулярах, за якими глибоко в орбітах ховалися відсутні, ніби незрячі очі. Запалі щоки розтягували тонкі уста у зняковілу усмішку, ріденьке довге волосся ледь закривало великі вуха, тільки чорний піджак висів на зсутулених плечах, як колись, і скособочений оксамитовий метелик жмакав комір сорочки.

Так, це був він. Гулак опустил голову, бо побачив, як під скельцями окулярів колишнього друга раптом ніби розширилися зіниці. Костомаров якусь мить не зводив з Гулака погляду, а потім його очі знову згасли – не впізнав, та й узагалі чи міг він сподіватися на таку зустріч із старим вигнанцем тут, у Тифлісі?

Горяєв весь час позирав на Гулака – він помітив його неспокій і стурбованість. Обличчя Миколи Івановича, помережане червоними прожилками, від чого завжди здавалося рум'яним, було тепер жовтувато-бліде.

Граф Уваров інформував про роботу відділів з'їзду, про виїзд делегатів на один день до старої столиці Грузії Мцхети, де сам провадив розкопки, обмовився щодо прощального обіду в перській залі намісництва, а в Миколи Івановича в найглибшій закутині серця забриніла улюблена Тарасова пісня, яку часто наспівувала Тереза: «Ой три шляхи широкії до купи зійшлися, на чужину з України брати розійшлися...» Розійшлися, розійшлися побратими по чужинах, а три шляхи широкії терном заросли...

І згадалася Гулакові коляда 1847 року в його київській квартирі. Це був останній вечір, проведений на Україні, після Різдва він виїхав до Петербурга і вже більше не повертався...

Тарас був тоді веселий, цілий вечір колядував, походжаючи по кімнаті. І звідки він знав таку силу-силенну поганських щедрівок! Наречена Костомарова юна Аліна Крагельська закохано дивилася на Шевченка, схиливши голову. Можливо, вони теж більше не побачили одне одного після березневого арешту, – подумав тепер Гулак, і давня болюча образа на Костомарова танула, наче віск... Миколі Івановичу згадалося осяяне, вродливе обличчя своєї Терези, і він подумав про домашній затишок, якого Костомаров, можливо, й не має...

Шевченко тоді не переставав колядувати, йому підтягували Навроцький і Білозерський, а найкраще Олексій Петров, який ходив услід за Тарасом, ревно намагаючись брати другим голосом у тон; він не фальшував, мав голос чистий, а все-таки це запобігання перед поетом видавалося надто штучним. Хоча – хто не вважав за честь бути поруч з Шевченком, адже й він, Гулак, радів з того, що після Різдва поїде разом з Тарасом до Борзни, а звідти вже сам – до Петербурга.

Потім усе товариство побачилося востаннє...

Ні, не треба, не треба про це... Цікаво, що сталося з Крагельською, то ж така була любов!.. А може, ждала? Підійти, розпитати, згадати тільки добре, воно ж було і є, а все інше відкинути, забути.

Гулак підвів погляд і враз пошкодував – ще не був готовий до цієї зустрічі. Професор Костомаров потирав хустинкою скельця окулярів, натужно, ніби крізь туман придивляючись до Гулака.

Треба вийти, зібратися з думками, до такої зустрічі слід наструнити душу, не дай Боже почати все з докорів, за давнених рахунків...

Було пізно. Подивована усмішка розтягнула вузькі уста Костомарова і відбилася – така ж сама – на обличчі Гулака; оголосили перерву, Микола Іванович стиснув лікоть Горяєву, мовляв, я уже йду... Відчув: зараз станеться щось непоправне. З-перед очей зникли розміряні, натхненні колядою друзі й обличчя красуні Аліни зникло, залишилися тільки вони обидва, але не тут – у кабінеті Дубельта.

Худе, відтінене світлими вусами, пооране зморшками обличчя керуючого Третім відділом імператорської канцелярії набрякає люттю, він кричить на зламаного страхом, пригніче-

ного Костомарова: «Повторіть, повторіть усе, що ви говорили про Гулака! Бо пожалкуєте, о, як пожалкуєте!» І Костомаров, опустивши очі, повторив...

Гулак подибавав до виходу, та наздогнало його хрипке: «Миколо!», і він зупинився.

Горяєв аж тепер пов'язав кінці: та це ж вони обидва колись – Господи!.. Він підбіг до Гулака і взяв його під руку.

– Ви не впізнали професора Костомарова?

Микола Іванович стояв незворушний, холодно дивився на другого Миколу Івановича, який наближався до нього з розпростертими для обіймів руками – підходив і ніяковів, погляд Гулака відштовхував його, він сповільнював крок і врешті зупинився. Гулак простягнув йому руку, суворо глянув, уклонився і без жодного слова вийшов з дзеркальної зали, залишивши розгубленого Костомарова і прикро враженого цією сценою Горяєва.

– Колись Бог нас розсудить з тобою, Миколо... – сказав по хвилі Костомаров, дивлячись у той бік, куди подався Гулак.

– На Божому суді потрібні будуть свідки, – почув тихо мовлене збоку. Повернув голову до незнайомого.

– З ким маю честь? – спитав.

– Старший викладач Тифліської гімназії Горяєв, професоре.

– Свідки, кажете?.. Можливо, будете свідчити і ви...

– Якщо спотребиться... Тільки не забувайте, що один свідок – це звинувачувач або оборонець, а багато – то вже совість.

– Я не боюся і тисячі, колего, – зітхнув Костомаров. – Сумління свого не приховував ніколи. Яке вже є...

Михайло Володимирович Горяєв

Я з доброї, власної волі живу на Кавказі. Не висланий. А втім, як – з доброї? 1861 року (я тоді закінчував Петербурзький університет) розпочиналися славнозвісні студентські бунти, ви їх повинні пам'ятати, пане Костомаров, здається, тоді вже працювали професором історії в університеті... Та що це я таке кажу – «здається»?.. Вас вносили студенти на руках в аудиторію... Вам неприємно, що я про це згадую? Розумію, розумію, знамениті люди завжди скромні... Більше не буду. Та й, зрештою, ваших лекцій я, на жаль, не слухав...

Так от... Я теж приєднався до страйкарів, проте не був серед завзятих – одне слово, вабила романтика волі. Мені потім видали диплом, та залишатися у Петербурзі стало небезпечно. Нишпирки з Третього відділу винюшковували всіх замішаних у бунті, і я разом із студентами-грузинами, які квапно поверталися додому, щоб не потрапити до Петропавловської фортеці (Ніколо Ніколадзе, теперішній редактор газети «Обзор», таки відсидів кілька місяців у котромусь із равелінів), разом із славними нині Акакієм Церетелі та Іллею Чавчавадзе виїхав до Тифліса.

Мене, знаєте, завжди дивує парадокс: Грузія стала місцем заслання та вигнання для росіян і малоросів, а Росія й Україна – для грузинів. Теплий Сибір і холодний Сибір. Хитра підступність царів: розпорошувати демократичні сили, нейтралізувати їх віддаленістю, усамітненістю, відірваністю від національного кореня, змішанням, вавілонським стовпотворенням... А вийшло щось зовсім протилежне: згуртування цих сил, братання, консолідація. Україна дала Грузії Давида Гурамішвілі, Росія підготувала для грузинської просвітницької діяльності Церетелі й Чавчавадзе, художника Майсурадзе і журналіста Ніколадзе; царевич-вигнанець Теймураз Багратіоні став у Петербурзі першим грузинським академіком, який урятував для Грузії «Картліс цховреба»¹⁰, Москва прихистила царя – літератора Вахтанга VI і письменника-муд-

---

¹⁰ «Житіє Грузії», літопис.

реця Сулхана Орбеліані, а Кавказ став невичерпним джерелом поезії для Пушкіна, Грибоедова і Одоевського, та й Лермонтов по-синівськи полюбив цей чужий край. Правда – парадокс? Позитивний!

Що ж до Гулака... Ви його минуле, мабуть, добре знаєте, але того, що він опиниться в «теплому Сибіру», видно, і в гадці не мали.

Отож – про нього...

Хто не знає Миколи Івановича зблизька, той вважає, що він дивак: ходить кумедно, наче путом сплутаний; повертаючись з гімназії додому Головінським проспектом, ні з ким не вітається і не відповідає на вітання, неговіркий, замкнутий, відлюдкуватий. І, звичайно, не вважають його диваком ті, які знають, що дрібний крочок – наслідок ревматизму, набутого на кам'яній долівці каземату, а може, й звичка: адже простір кам'яної келії не дозволяв ходити сягисто, то й відвик; що зір утратив у шліссельбурзькій тюрмі – там вивчав математику й фізику, інших книг не давали; а те, що замкнутий, найкраще пояснить грузинська приказка: кого змія вкусила, той шнура боїться.

Ви так реагуєте, професоре, наче ця примовка стосується вас... А втім, кого з нас змія не кусала! Проте я повинен вам сказати, що в Гулака цей страх показний... ну, не вмисне показний, а щось на зразок панцира черепахи, в який вона ховає голову, але не перестає рухатись у давно обраному напрямку. Адже ідеї кириломефодіївців, це ви знаєте краще за мене, були передусім просвітительські, а потім уже революційні, і Микола Іванович ні на мить не переставав працювати в річищі ідей створеного ним колись братства. Ви тільки подумайте: після пермського заслання він змінив аж п'ять місць учительської праці. Йому ніде не давали засиджуватися: «штраф», накладений на нього в 1847 році, не витертий з формулярного списку його справи й донині, і хоч сьогодні він має звання заслуженого вчителя з платнею тисяча п'ятсот карбованців на рік, усе ж куратор Кавказького навчального округу не задовольнив прохання дирекції нашої гімназії присудити Гулакові бодай найнижчу вчительську нагороду – орден св. Володимира четвертого ступеня. Кажуть, можновладці не можуть забути Гулакові його поведінки на слідстві. Та в цьому ви краще обізнані... Хіба ні? Ну, я думав...

Та ось про його просвітницьку діяльність. Його гнали з місця на місце, а він не скорявся – покайного листа не написав. У Одеському ліцеї викладав географію і математику, у Керченському інституті шляхетних дівчат – історію і російську мову, в Ставропольській гімназії – фізику, в Кутаїсі – космографію, у Тифліській класичній гімназії – математику, фізику, грецьку й латинську мови.

Вас дивує широта його знань? Вона всіх дивує, хоча ми до цього й звикли. Не завжди можуть звикнути гімназисти: надмірна насиченість його уроків вимагає від учнів посиленої праці, а учні, як завжди, різні. Працьовиті обожнюють його, а лінтюхи не люблять – тож іноді Микола Іванович заходить у конфлікт з аудиторією. Знаючи його малоросійське походження, уривателі із задніх парт затягують грецьку азбуку – альфа-бета-гама-дельта... піро-сігма-тау – на мотив пісні «І лід тріщить»... Він тоді мало не плаче від образи, приречено повторює своє словечко «следовательно» («следовательно, я должен уйти, следовательно, я в вас ошибся») і виходить з будинку гімназії, дріботить униз проспектом або ж до Верійського узвозу – на берег Кури. Уривателі розбігаються по домівках, та більшість учнів наздоганяє свого улюбленого учителя, обступає, зупиняє, він відмахується від них, мов од мух, врешті мовить своє примирливе «следовательно, продолжим занятие» і, якщо відійшов недалеко від гімназії, – повертається, а коли задалеко (йому важко ходити), то всідаються усі в сквері Верійського чи Олександрійського саду і Гулак продовжує урок.

Щодо його знань... Микола Іванович, подібно до Арістотеля, оволодів, мабуть, усіма науками. Занадто? Можливо... Але послухайте. Два чи три роки тому подає Гулак рапорт куратору навчального округу Яновському про дозвіл читати під час посту публічні лекції у приміщенні «Тифліського гуртка» – отут, на Головінському проспекті. І додає тематичний список:

про метеорити і спектральний аналіз, про землетруси й північне сяйво, про роль живих організмів у природі, про систему Канта і Лапласа і німецький епос «Пісня про Нібелунгів», про Шопенгауера й Монтеня... А до того так невинно: про дарвінізм, християнство і бюхнеризм.

Куратор звернувся до директора гімназії – чи, бува, його вчитель не маньяк. Желіховський категорично розвіяв сумніви куратора: Гулак енциклопедист, тоді Яновський дав дозвіл, заборонивши, однак, три останні теми. Про дарвінізм – само собою, про християнство – теж, незважаючи на те, що лектор має репутацію людини віруючої: щоб чогось там не наплутав... Довго думав куратор, про якого Бюхнера хоче прочитати лекцію учений: драматург Георг у драмі «Смерть Дантона» закликав до революції, філософ Фрідріх знаний як ворог соціалізму, але ж він не надто побожно трактує релігію. І вирішив: краще не треба чіпати тих німців.

Якби ви бачили, скільки люду сходиться на лекції Гулака! Знання для суспільства! Хіба це не висока мета, хіба це не революційна діяльність? Бачу, ви погоджуєтеся зі мною...

А ще... Він же видав чотири роки тому математичну працю, в якій розвиває найскладніші, зовсім нові в науці і досі ще не прийняті вченим світом теорії Лобачевського – «Дослід геометрії в чотирьох вимірах». І коли подумати, що ця людина – і політик, і юрист, і літератор, і лінгвіст, і економіст, і математик, то можна уявити, кого втратив його народ і все людство... що міг би він зробити за інших умов! Ах Стефенсони, ах Уати, ах Лейбніци, ах Лапласи! А вони не сиділи в Шліссельбургу, як Гулак, і не повисли на шибениці, як Кибальчич!..

Кажуть... Микола Іванович про це вперто не хоче говорити. Кажуть, що, коли він приїхав з Кутаїсі в Тифліс, його хотів пограбувати якийсь злодюга. Помітив, напевне: кволий, підслупуватий, необізнаний з містом, а одягнений пристойно – отже, багатий. Такі чутки прийшли з Мейдану: нібито грабіжник наставив до борлака ножа, наказав скинути сюртук, повивертав кишені, а Гулак щось сказав йому по-грузинськи. І сталося диво: злодій ридма заплакав при ньому...

Та я не про грабіжника хотів розповісти вам, а про суто грузинські зацікавлення Миколи Івановича. Грузинську мову, якою так приголомшив нещасного кінто, культуру, історію, літературу, Гулак почав вивчати ще в Кутаїсі, а на сьогодні він знає усе це досконало.

Якось у нас зайшла мова про Лермонтова, творчість якого Микола Іванович любить і знає, і я, між іншим, повідомив, що Михайло Юрійович на Кавказі почав вивчати татарську мову, зацікавився грузинською. Та не встиг... Гулак відказав: «Людина, яка приїхала на нове місце, не конче має одягнути шапку, яку там носять, але обов'язково повинна пізнати народ тієї країни, його мову, культуру, висоти й глибини психології». Це його принцип... І ще любить цитувати слова з одного вірша Шевченка, хоч своєю колишньою дружбаю з великим поетом ніколи не хизується: «Нехай і так, не наша мати, а довелось поважати...» Я теж так думаю.

Жаль тільки... хоча вважаю, що він просто змінив тактику. Ні, ні, я не вірю, що Гулак зламався, проте так думають наші шістдесятники – «тергдалеулі». Вам не знайомий цей термін? У перекладі з грузинської – «ті, що випили води з Тереку», тобто перейшли межу Кавказу, деякі ще й училися в Петербурзі. Невтішної думки про Гулака нині Церетелі і Чавчавадзе. Вони знали особисто Шевченка і від найближчого його товариша чекали більшого, аніж популярні наукові лекції. Та й справді, колишній організатор Кирило-Мефодіївського братства повинен би... Ось ви... Що, ви не належали? Ну, вибачте, не буду більше про це, але, сказати правду, не розумію вашої нинішньої позиції...

Звичайно, від Гулака можна було чекати більшого, ніж двох друкованих математичних праць (він ще в Одесі видав французькою мовою невелику брошуру «Про трансцедентні рівняння») та кількох статей у газетах «Обзор» і «Кавказ» про гарячий лід, підземні телеграфні лінії, саліцилову кислоту, хоч і в них є чималий сенс – практичні господарські поради для грузинів. Приміром, після його статті саліцилову кислоту почали застосовувати у виробництві вина.

Та цього, звісно, мало. Але якось я дізнався від Ніколо Ніколадзе – в його «Обзоре» Гулак друкує свої інформації – ось що.

Після закриття «Современника» Некрасов очолив «Отечественные записки» – тоді ж бо з ним розірвав взаємини відомий публіцист Максим Антонович. Бачу, ви його знаєте. Ніколадзе запросив Антоновича кореспондувати до «Тифлисского вестника». І Антонович у полемічному запалі рубонув з плеча, виступивши проти образливої для народів Кавказу статті Данила Мордовцева «Апатия юга», і сам, не розуміючи добре предмета, прорік кавказьким народам загибель мов і культур. Можливо, ви стежили за пресою: Ніколадзе вельми тактовно, але категорично відповів Антоновичу, і той потім у цій самій газеті попросив вибачення.

А коли велася ця дискусія (це було чотири роки тому), Гулак признався Ніколадзе, що стоїть на боці «тергдалеулі» і на знак протесту проти випадку Антоновича пише два фундаментальні дослідження про Грузію і грузинські племена та про «Витязя в тигровій шкурі» Руставелі. Дай йому Боже завершити цю працю. То був би перший голос слов'янського вченого, поданий за грузинську культуру.

Я втомив вас? Вибачте... Та вже й дзвонять, просять до зали.

Вересень, 1881, Тифліс. День

Гулак сидів на лавочці під розлогою старою липою у Воронцовському саду, що тягся від намісницького палацу аж до підніжжя Мтацмінди. Почувши дзвоник, механічно підвівся, та тут же згадав, що він не в гімназії і що це не сигнал на урок, сів знову – заходити до зали не мав бажання. І взагалі – навіщо прийшов сюди? Не було б цієї зустрічі – не зробив би такого нерозважного вчинку...

Було тяжко на душі, і прикро, і соромно. Треба вертатися додому, впасти на постіль і плакати в самотині...

З липи раз у раз падали жовті листки і нишкли при землі, відходячи назавжди з життя – як секунди часу. І пропадуть ті листки, переминяться, стануть чимось іншим; і дерева, і птахи, і люди умруть. Тільки час відходить, та не вмирає і завжди існує таким, яким був, і все незмінно існує в його пам'яті – усе, що було, і твоє життя теж. Тільки зумій себе там знайти...

Обважніла зеленню київська весна 1846 року. Внизу – густі дніпровські луки, кручі облиті молоком білого яблуневого цвіту, Андріївська церква потягнулась маківками в блакить і припишлася від бентеги за свою власну красу, мов наречена у шлюбних шатах, а вони втрюх ідуть понад кручами в бік Печерської лаври: юрист, чиновник канцелярії київського губернатора, елегантний, підтягнутий в окулярах – Микола Гулак; довговолосий, кострубатий і костоліций ад'юнкт-професор Київського університету Микола Костомаров і Тарас Шевченко – у довгому сірому сурдуті з оксамитовим коміром, безвусий, з бакенбардами, граційний і веселий.

Це було після того, як Костомаров виголосив в університеті габілітаційну лекцію, про яку заговорило все студентство. На той час із Седнева до Києва приїхав Шевченко, і Костомаров запросив прославленого поета до себе в гості до квартири на Хрещатику.

«Він забуває, що єсть людиною, – із захопленням й побожним страхом розповідав Костомаров Гулакові про ніч, проведену разом з Шевченком у тихому, заступленому деревами будинку біля Бессарабки. – Його поезія відважна до зухвалості, його муза роздирає завісу народного життя, і треба мати добрі очі, щоб не осліпнути від раптового світла правди! Я впав на коліна, коли він пішов, і молився Богові за нього... Це пророк!»

Тоді Гулак уперше звирився другові, що він давно, ще навчаючись у Дерптському університеті, виносив ідею заснувати на Україні таємну революційну корпорацію. «Таємну корпорацію, революційну?! – жахнувся Костомаров. – А про наслідки ти подумав?» – «Подумав, – відказав спокійно Гулак, – але хіба заснував би «Молоду Італію» Мадзіні, якби боявся наслідків? Народи будяться, і нам пора. А тепер, коли з'явився у нас із своїм словом Шевченко, ми

можемо розпочати, маємо, нарешті, речника». – «Треба порадитися з Тарасом, – мовив Костомаров. – Я теж, Миколо, давно думаю про потребу створення слов'янського братства, тільки не слід квапитися з конспіраціями, бо ж задушать у зародку».

Травневого ранку вони удвох зайшли до будинку міщанина Житницького на Козячому болоті, де замешкав Тарас, і запросили його прогулятися на дніпровських кручах.

– Просвітницької діяльності замало, братове, – мовив Гулак затим, як Костомаров виклав свою позицію. Позаду в піднебессі сяяли хрести Андріївської церкви, наче благословляли трьох неофітів на велике подвижництво. – Просвітництво – це справа студентських гуртків, подібних до нашої «Київської молоді», до якої ми з Миколою належимо. Рідна мова, література, старовина, фольклор, освічений поміщик – це, звичайно, дещо, але далеко не все, братове. У Дерпті польські студенти готуються до збройного повстання проти царя... А хіба погас у Петербурзі російський революційний дух після Сенатської площі? Усім слов'янам треба стати спільно. – Він очікувально поглядав на стурбоване, поійняте тривогою обличчя Костомарова. Шевченко ішов попереду, ніби й не вслухаючись у розмови, які точилися вельми часто.

...вони втрьох ідуть понад кручами в бік Печерської лаври...елегантний, підтянутий Микола Гулак; довговолосий, кострубатий... Микола Костомаров і Тарас Шевченко... безвусий, з бакенбардами, граційний і веселий.

– Єднатися з поляками для збройної боротьби? – підвів нарешті голову Костомаров, у очах його тінилися нерозуміння і подив. – Ні, брате. Надто довго ми тузалися з ляхами... Не вірю я в ту єдність.

Шевченко зупинився, повернувся, проникливо глянув на Костомарова.

– А ти хотів би будувати новий дім слов'янськими руками, – сказав, – і щоби поляки про це не знали? То з ким же в чортового батька будуватимеш, як не з сусідами?

– Ти забув, Тарасе, скільки між ляхами й українцями пролито крові.

– Говори з ним – запалювався Шевченко. – Бились, доки було за що. А тепер і їх, і нас одна царська рука по голівці гладить. Пора вже й схаменутися.

– Усе залежить від згоди й охоти поляків. Я вже сказав – єдиний наш рятунок у слов'янській федерації. Ти, напевне, маєш рацію, ляхи – теж слов'яни...

– Ну ось, ти – за слов'янський союз, – мовив Тарас. – І я теж. Складемо статут, програму, присягу. А під яке берло станемо?

– Я гадаю... Спочатку варто зібрати всіх слов'ян до одного товариства, хай розговоряться про свої потреби. І тільки згодом братися за діло, щоби під одним православним царем і в одній православній вірі всім єднатися. То де вже тут місце полякам, католикам? Ні, ні...

– От тобі, бабо, й весілля! – спересердя ударив руками об поли сурдута Шевченко. – Ти, Миколо, хочеш, бачу, всіх слов'ян до попової хати повернути, най тобі біс. – І пішов швидко, не оглядаючись.

Гулак і Костомаров наздогнали його неподалік Лаври. Далі йшли поволі, мовчки.

– Ні, не так, Миколо, – заговорив нарешті Гулак. – Не під православним царем, а зовсім без нього. Республіка! А вона не пощадить ні вінценосця, ні його сатрапів...

– Воістину, – мовив Тарас.

Спускалися кручею до Лаври і біля входу в Близькі печери наткнулися на жебраків, що сиділи лахмітною купою обіч кам'яних східців. Забачивши трьох панів, жебраки заговтузилися, зачелготали й покотилися один поперед другого, виставляючи обрубки, рани, виразки і влаштуваючись – хто на верхніх східках, хто на середніх, решта – в самому низу. Був якийсь дивний порядок у цьому злагодженому розсіданні, ніби кожному давно було приписано, де можна жебрати: кому першому дозволено схопити за полу подавача, кому – друга ласка, а хто й зовсім облизня схопить.

Друзі зупинилися зачудовані. Жебрак, котрий всівся на найвищій сходинці – червонопикий і мордатий, у кучмі, – одною рукою тримав нагайку, а іншу владно розчепірів перед панамі, благаючи милостині тонюсінким голоском. Втім зненацька порядок порушився на найнижчій сходинці: якийсь злидень, скоцюрбившись, заплазував на череві, мов черв'як, угору, його тусали, штовхали, але він чіплявся руками за каміння, скиглив і вперто дряпався далі. Червонопикий жебрак з нагайкою помітив улізливця, схопився на ноги, які тільки-но виставляв у виразках, напоказ, і, брудно лаючись, аж пика зовсім озвіріла, розмахнувся і оперішив злидня нагайкою, бив його жорстоко, поки той не сповз униз.

– Ти чому його б'єш? – кинувся до жебрака Тарас.

– А це не твоє, пане, діло, – ошкірився до нього жебрак. – У вас свої порядки, а в нас свої... – І тут же запищав тоненьким голоском: – Пода-а-йте Христа ра-а-ди!

– Недовго, недовго вже тобі знущатися над нами, – почулося жалісливе внизу. – Ось на Маковія оберемо іншого отамана, і ти будеш сидіти тут, де я...

Друзі повернулися й подались до дзвіниці, прикро вражені побаченням.

– І тут нерівність, і тут деспотизм, – промовив Гулак. – Та все-таки переобирають отамана, а в нас цар доживотний... А ти ще мрієш, Миколо, про справедливий царський скіпетр...

– Усе – від глибокої тюрми аж до високого престолу – міняти треба на новий лад, – рік Тарас. – Усе суспільство.

...Злітало з липи, вигойдуючись у повітрі, пожовкле листя. Гулак замислено спостерігав цю форму руху часу. Дрібна деталь – а злагоджено, продумано, наче стоїть ось тут, за липою, і всюди – в кожній точці всесвіту – Майстер Часу і Простору, який володіє Рухом і має силу й право повертати його напрямки. Повільний падолист уже не навіював Гулакові думок про

швидкоплинність життя, а навпаки – про його тривалість. Тільки що згадане перемістилося з минулого в сучасну площину й зажило поряд із нинішнім днем, немов жодної перерви не було. І взагалі немає «було», «буде», існує тільки «є» – як ця стара липа, що струшує з себе крихітні миті життя, а його в запасі дуже багато, і після перепочинку треба ще не раз зацвісти медоносним цвітом – дерево ж не відмерло.

Гнітючий стан, який сьогодні з самого досвітку і дотепер вповзав у душу, мов їдкий дим з погарища, розвіювався; згадка про колишнє, зовсім недалеко, пробила густу повсть осамітнення, як свіжі протяги, дим щез, і полегшено зітхнув Гулак – він ще дужий і не повинен, не має права насильно ділити своє життя на колишнє і нинішнє, воно єдине в нього – від стиглої весни на дніпровських кручах до майбутньої зими над Курою, і день сьогоднішній з першим променем сонця із Махати і цим падолистом ліг у один вимір із днем вчорашнім, тож обминати його не треба, та й обминути неможливо.

Микола Іванович підвівся, поправив окуляри, приглянувся в затінок липи, де мав би стояти у смокінгу й циліндрі з магічною паличкою в руці – інакшого уява змалювати не могла – всесильний Майстер Часу й Простору, а таки є, є та вища сила – Бог, гармонія, природа, називайте як хочете, але вона є!..

Гулак подався до палацу. Дзеркальна зала була порожня. Наслуховував, чи не чути якихось голосів. Йому тепер нізачо не хотілося йти звідси; Микола Іванович злякався, що з'їзд перемістився раптом в інше приміщення, якого не знайде, і обірветься та слаба нитка, котра нині пов'язала його із світом, в якому він жив колись і повинен жити й далі, щоб не замурувати себе до решти в мушлю відчуження і бездіяльності.

За мить він отерп від страху, що все це йому наснилося, приверзлося і він надалі залишиться на самоті із своєю нікому не потрібною обітницею мовчання, за яку ігнорують його «тергдалеулі» і німо докоряє Тереза.

Люди щось роблять, працюють, борються, живуть, протестують, а я заховався у гординю своєї чесності і тільки нею вимірюю всі людські цінності, протиставивши себе всім тим, які не вистраждали того, що я. А чи маю на це підстави, чи мав нині моральне право відштовхнути від себе людину, на працях якої виростуть покоління, усвідомлять свою нову вартісність на його рації і помилках? Хто спостерігає інших у бою, той не воює...

До Миколи Івановича підійшов розпорядник з'їзду.

– На який відділ ви записалися, пане?

– Мені все одно...

– Тоді заходьте в перську залу, он навпроти.

Гулак тихо прочинив двері: у маленькій ошатній залі, обвішаній перськими килимами, сиділо в кріслах зовсім мало людей. За кафедрою стояв моложавий ще чоловік, він говорив тихо, ніби скрадливо; Микола Іванович сів у останньому ряді і намагався вловити суть мовленого. Він упізнав доповідача – це був професор Міллер, голова відділу язичницьких і класичних пам'яток, його представляв граф Уваров на загальному засіданні. Гулак був знайомий з працею молодого вченого «Погляд на „Слово о полку Ігоревім"» – кваліфікованою розвідкою, з постулатами якої, проте, категорично не погоджувався. Компаративізм, започаткований Гердером і розроблений у Росії петербурзьким професором Веселовським, лозунг загальносвітової літератури із свого доброго начала перетворювався в працях багатьох учених у механічну теорію запозичень, яка останнім часом хлинула в літературознавство, заперечуючи самобутність національних епосів, вона добиралася і до оригінальних творів. Микола Іванович упритул зіткнувся з нею, вивчаючи творчість Шота Руставелі: ця теорія допускала перське, індійське чи бозна-яке походження поеми – тільки не суто грузинське.

Професор Міллер тлумачив генеалогію міфічного героя грузинських легенд – Амірана. На його погляд, і це запозичення. Аякже – «дастьбі, колись будем і по-своєму глаголать, як німець покаже та до того історію нашу нам розкаже...» Ну, не треба злостившись на німе-

цьке походження ученого, не треба... Але щось у тому є, Шевченко мав рацію. Я з німцями, зіткнувся у Дерпті – з їх погордливим ставленням до всього, що не німецьке... Вони, ті шваби, втікають подалі від рідного диму, який їм виїв очі й легені, і на просторах Росії розвивають свій гешефт, залишаючись платонічними німецькими патріотами; вони називають свої поселення іменами Вільгельма і Бісмарка, але до Німеччини їх і буком не виженеш. А тому їх сердить прив'язаність слов'янина до своєї землі, за яку він – разом з житом-пшеницею, солов'ями, кайданами і нагайкою – завжди готовий віддати життя. У невиліковній заздрості чужака німчик прагне підрубати коріння, щоби слов'янин позбувся тієї великої над ним переваги – справжньої любові до землі-матері і проголосив гасло мандрівного шлунка: *ubi bene, ibi patria*¹¹. Ще й ставить себе за приклад: станеш багатий, як я, але випий кров з брата; займеш вигідне становище – підстав братові ногу; увійдеш у довір'я властей імущих – продай брата... Та цього замало. Чужаки розплodжують учених, які перетворюють інтернаціональні теорії в космополітичні, хоча б оцю – запозичення. У самісінький корінь, у серце, в душу заповзають. У тебе нічого нема свого, тобі тільки так здається, тебе дурять, щоб ти любив свою біду, а воно ж – здавалось би, найсвітліше, у що ти вірив, – чуже. То покинь його, як покинули ми, піди по світу пройдою, сядь вошею на чужому тілі й пий чужу кров і люби платонічно свій далекий край, співай його пісні, святкуй його свята, але не віддавай за нього життя, бо він того не вартий... Можливо, я несправедливий до вас, професоре, але в цьому таки щось є.

Амірана з грузинської легенди, борця за свободу свого народу завойовники прикували ланцюгами до каменя. Собака, вірний друг страждальця, розгризає їх, і коли ланки розпадаються, з'являються ковалі й кують нові кайдани. Усе це, мовляв, ремінісценції із древнього міфа, який греки запозичили в Азії й принесли на Кавказ. Браво, професоре... А можливо, цей міф спустився до людства з гір Кавказу – найстражденнішого клаптика планети. І пізніше прийшов на Україну. Бо ж немарно у двох цих краях два великі нинішні поети звернулися до образу Прометея-Амірана – Шевченко і Церетелі! Немарно! Виросли український і грузинський Прометей не на позиченому, а на своєму власному національному горі!

Гнів добирався до серця Гулака, оздоровлював, зіцлював, і ставав він тепер достоту таким, яким був тоді, коли Тарас читав свій «Кавказ».

...Костомаров, Гулак і Шевченко поверталися з Лаври мовчки. Коли дійшли до Кадетської вулиці, Гулак запросив побратимів до себе на квартиру. Тоді це сталося, був покладений початок. Потім – уже в присутності двоюрідного брата Миколи Івановича студента Олександра Навроцького – Шевченко читав свій «Кавказ».

Коли розійшлися, господар, протоієрей Андріївської церкви Завадський, вигулькнув із своєї кімнати, довго й підозріливо придивлявся до Гулака, врешті мовив:

– Сходитесь, стихи почитуете, співаєте, базікаєте казна-що... А в острог хто за вас сяде – я, милейший?

– Ні, я, ваше преподобіє, – вимовив у голос Гулак, озирнувся, та ніхто його слів у залі не почув – усі уважно дослуховувалися до сентенцій професора Міллера.

І в цю мить, саме в цю, коли у спогади увійшов Завадський зі своїм попередженням, Гулак зрозумів, що повинен, мусить зустрітись з Костомаровим і разом з ним заново пережити весь цей – великий чи малий – проміжок часу: від менту застережливої репліки протоієрея аж до сьогодні, щоб кожен з них мав можливість не тільки вислуховувати, а й бути вислуханим, щоби спільними зусиллями могли зміряти нинішню вартість своїх колишніх вчинків. Ніколи двоє людей не трактують одну й ту саму річ однаково, та й одна людина дивиться по-різному на неї в різний час.

Давно те було, а нинішній день поставив перед нами кардинальні питання, і ми мусимо на них відповісти. От хоча б: Бог є чи його нема? А якщо нема, то хто його місце пови-

¹¹ Де добре, там батьківщина (лат.).

нен заступити: надлюдина Раскольников чи покірний Альоша Карамазов, анархіст Прудон чи соціаліст Маркс, революціонер Гарібальді чи конформіст Ламартін, непримиренний Шевченко чи поміркований Костомаров? Це треба збагнути нині – коли статуї почали вимірювати без цоколів, коли валять старих богів із п'єдесталів і вбивають живих вінценосців. Хіба я можу сам бути суддею чийхось вчинків тоді, коли окремі вчинки перестали бути рушіями суспільного життя, коли цим рушієм стає загальний чин, якому ми сьогодні тільки почали придумувати ймення!

Гулак вийшов із зали, спитав швейцара, де засідає відділ історії та етнографії. Швейцар показав на дзеркальну залу, куди тільки-но почали заходити.

Протоієрей Андріївської церкви Завадський

«Блажен муж, іже не йде на раду нечестивих», – прошепотів Завадський, зачинивши двері. Його вразив розумний і холоднуватий полиск очей квартиранта, заступлених скельцями окулярів, які, здавалося, він чіпляє на носа тільки для того, щоб відгородити свою душу від чужих поглядів, а в тій душі – Господи, будь милостивий до мене, грішного, – за заслоною неприступності, зверхності, холоду – ціле пекло пристрастей і, бачить Бог, не плотських, а духовних. Такі не зважають вартості свого життя, не дорожать ним, не знають страху й вагання, вони посвячують своє тіло й сумління мамоні крамольних похотей без вагань і сумнівів.

За роки служби душпастирем і сповідником Завадський встиг пізнати душі прерізних типів: благочестивих мужів, фальшивих добродійників, юродивих волоцюг, зневірених боговідступників, знедолених стражденців, спокушених багатством чревоугодників, марнославних владолюбців, проноз, варнаків і таких-от найнебезпечніших – осінених диявольською спокусою бунтарства – протестантів, хоч всі ті грішники стикалися з однією правдою – міцністю Богом даного муру держави і вдарялися об той мур головами, розбиваючи їх на друзки, і, пізнаючи власну немічність, оплакували тоді марність своїх пристрастей у запізнілому каятті. Благочестивий муж залишався самотнім серед неблагочестивої більшості, фальшивець рано чи пізно ловився на фальші, боговідступник пізнавав правду Господню, чревоугодник на старості постився, марнославні опізнавали марницю й тлін суцього, пройду піднімали на глузи, варнака таврували, а бунтаря, закованого, але нескореного, гнали етапом у Сибір.

Тільки юродиві та жебраки завжди лишалися угодними Богу та владі – тож думав Завадський у ті миті, коли надто гамірно ставало в кімнаті канцеляриста київського губернатора – Миколи Гулака: хто ж він сам такий, преподобний протоієрей – юродивий чи жебрак, якщо йому так мирно живеться у цьому суєтному світі. Оскільки ж не зазнав він злигоднів і розум мав не затьмарений, то доходив думки, що цей спокій здобув в особливому порозумінні з Господом: не так уже покладався на нього, щоб загубити власний глузд, та не дуже й на власні сили сподівався, щоб не рахуватися з Богом. Ходив у своєму житті середньою доріжкою – не надто вузькою, аби не терло в боки, і не такою широкою, аби не заблудився, – ходив між примарним блиском багатства та влади і чорною тванню убожества й безнадії.

Протоієреєві жаль стало цього високочолого юнака з мудрими й холодними очима, закритими блискучими скельцями, бачив-бо преподобний, що хлопець наповратився йти не серединкою, а долати високі пороги, тому спіткнеться й не минути йому за життя геєни огненної.

То поклав собі запросити Гулака на обід і вітцівським словом урозумити його, щоб звернув із небезпечної стезі.

Та розмови не вийшло. Коли протоієрей провів невіддатливого напутньому слову квартиранта й холодно з ним попрощався, застукав у двері незнайомий чоловік. Був він молодий, зовсім ще юний, проте обличчя, ніби попелом припорошене, не випромінювало ні енергії, ані молодечої життєздатності; сіруватий, наче вимоклий, хирлявий і зсутулений, у блаженському сіряку незнайомиць назвав себе Олексієм Петровим – студентом прав.

Завадський подумав, що ця кволість, блідість і тужлива покірність – наслідок хронічного недоїдання, і йому стало шкода хлопця. Залишивши гостя біля порога, подався до комода, щоб дістати з шухляди кілька карбованців. Студент, видно, вмить зрозумів намір священика: відречені од світу цього, заповолочені смутком і безнадією очі пожвавилися, ніби зраділи, побачивши край у безвиході, та попелясте обличчя залив ураз рожевий рум'янець сорому, студент відступив крок назад і тихо, ніби по-змовницьки, проказав:

– Я не старцюю, ваше преподобіє... Ось зароблю, дасть Бог, якийсь гріш репетиторством і заплачу... Ви не сумнівайтесь, я не обманець...

– Чого ж ви хочете, милейший?

– Та ось... Від вашого диякона я випадково дізнався, що ви здаєте студентам кімнати і є ще одна вільна. Чи не будете такі ласкаві прийняти мене на квартиру?

Завадський підступив ближче до Петрова, пильно вивчаючи його обличчя. Скромний, тихий, не те що холоднозорий, впертий квартирант, з яким тільки-но закінчив довгу й безплідну розмову за обідом. Високо занісся той, поміркованість страхопудством назвав. Саме це й додавало протоієреєві охоти допомогти смиренному прохачеві, який, Бог дасть, згоряючи у праці невсипущій, підніметься над марнославною гординою Гулака. Авжеж, у самотнє дерево завше блискавка б'є...

– Хто ти і звідки і де досі мешкав? – спитав Завадський по-батьківськи м'яко.

Петров не зразу відповів. М'явся, хрускотів пальцями, переступав з ноги на ногу, а коли священик посадив його у крісло, сказав нарешті:

– Мені дев'ятнадцять років, два з них вже студіюю. А закінчив Курську гімназію... Мешкав у свого дядька на Подолі – професора математики Подгурського, а коли з батьком оце трапилося... дядько не захотів, щоб я мешкав у нього...

– Що з батьком трапилося?

– Він... Він був жандармом, квартальним... І, розумієте, спився. Звісно – розжалували, а дядько побоявся за свою шкуру. Та батька вже немає, цієї зими знайшли задубілого під муром, ну, а мати... мати жде, коли єдиний син стане на ноги і сплатить їй борги за своє... народження.

Протоієрей сидів навпроти Петрова, його погляд то холоднів, то теплів, у мозок шпигнуло слово «жандарм», та потім серце сокрушилося, коли син згадав про борги матері. Борги, борги! І Гулак говорив про них. Кожен по-своєму їх трактує, і в кожного вони є... А чи він, протоієрей, сплатив свої, адже набралось їх за життя чимало!

Завадський був людиною добросердою, він добре знав, що «дающому воздасться» – як не на землі, то на небесі, співчутливо глянув на знедоленого студента – чей же не пішов у своїй безвиході красти, грабувати, обманювати, а вчитися! – і мовчки завів його в коридорчик.

Відчинив двері до манюсінської кімнати, що була поряд із Гулаковою, показав на столик, вузьке залізне ліжко, застелене рядниною:

– Милості прошу...

Коли сказати щирю правду, Гулак під час розмови на обіді підкорив мене своїм розумом, обізнаністю в науках світських і богословських, і я, бесідуючи з ним, пожалкував, що не вивчився він на душпастиря. Скільки надії засвітив би в серцях віруючих, скільки добра й віри посіяв би в їхній душі! Хотілось би наповратати його на шлях істинний, благословляючи по-батьківськи словами книжними: «Нехай ця любов і правда тебе не покине, запиши їх на таблиці серця свого».

Та зрозумів я, що готує він себе не для мирного діла, а вітер бунтарства хоче сіяти і поже бурю, яка приб'є його до землі, мов град достиглий колос, і зерна доброти не стануть хлібом і не проростуть навіть зеленим сходом – зітліють не дозрівши. І тоді затамована злість та супротив добралися до серця мого: ось звідки йдуть усі нещастя нашого люду, зануреного в темряву і безпросвіття. Народ не має вчителів! Один губиться, не можучи вирватися з довічного крі-

пацького ярма, інший на радощах, що не єсть підневільним рабом, пропиває свій розум, а ще інший, не пропивши, а просвітивши його науками, завчасу й дарма віддає його на плаху. А народ, що зрідка і в муках великих народжує своїх водатирів, так і не може діждатися їх науки і нидіє і помирає у тьмі кромішній без просвітку і без надії.

Тому-то серце моє прихилилося до скромного студента, який день і ніч просиджував за книгами, не водив компанії, як Гулак, і не пив, як ті, що приходили до нього в гості, не виспівував, не декламував віршків, а гриз науку, щоб віддати її тим, які послали його в світ. Блажен-бо той, хто вміє здобувати мудрість і знання.

А втім, Гулак і його компанія, здалось мені, не заходили далі стихів і співанок, бо якби щось не тєє, то вже давно біля моїх вікон хоча б раз та промайнув формений кашкет околотоного, – то я трохи заспокоївся, однак колишня злість не полишала мене: на якого, прости Господи, біса здобуваєте ви ту мудрість і знання – щоб пропивати їх, проспівувати?

Я таки зацікавився, хто вони. Гулак сам про себе розповів, то про нього не допитувався. Олександр Навроцький, його двоюрідний брат, – породистий красень, як на мій погляд, міг бути небезпечний хіба що для недосвідчених панянок, а не для держави; учився він на філософському факультеті в університеті, а мешкав у одній кімнаті з Гулаком. Часто заглядав сюди Микола Костомаров, іноді по кілька днів не виходив з квартири; цей був родом з Воронежської губернії, син кріпачки й поміщика-богохульника, за що й убили його селяни; закінчив Харківський університет, а в Київському отримав посаду професора історії; на вдачу спокійний, скромний, дуже неуважливий. І ще якісь навідувалися. Та найбільшу нехоть і навіть небезпеку відчував до отого гострослівного пііта Шевченка, перед яким мало не на коліна падали його товариші. Здався він мені надміру гордовитим. Бачив я одного разу, як обступили його студенти в Ботанічному саду, вірші його читали, плескали в долоні, вигукували, наче він геній, якого ще рідна земля не знала. А він – викуплений кріпак. Я, боронь Боже, ніколи не був прихильником нашого ганебного рабовласництва, але все-таки: хіба ж від землі дається людині така сила духу, шляхетність? Не вірив у неї. Та дуже скоро довелося мені змінити свою думку: дістав якось «Кобзаря» і всю ніч проплакав над його божественною поезією... А тоді ще дужче розсердився: тож ці обидва урвителі, Гулак і Шевченко, з такими талантами і умами люди, свою зірку в чарці втоплять або себе й усе чесне товариство підведуть під острог...

А Олексій Петров, водно, нидів за книгами і, видно, далі недоїдав, бо був ще більш, ніж раніше, вимоклий та блідий.

На Великдень 1846 року у Гулака зібралася велика компанія, моя домівка аж дзвеніла гаївками – як уже не виспівували! Дзенькали келихи, лунав сміх, а я думав собі: пропивайте, пропивайте свій розум, вас уже ніщо не врятує, а мій Альоша, якого ви й знати не хочете, ще покаже вам дулю. Ви згорите в хмільному чаду, а він стане адвокатом, який захищатиме знедолених, і дяка йому буде від людей, а вам ганьба. Жаль мені стало вимученого хлопця... Однак признаюся, що супроти волі зродилося й дивне бажання, щоб і він прилучився до тієї компанії, спізнав пристрасті, радощі, сльози, якими живуть урвителі, але його не кликали, і я запросив Петрова до себе на свячене яйце.

Приглянувся до нього: Альоша нітрохи не змінився – ніби засушив себе в своїй сірості й покірності долі, тільки очі неспокійно бігали, уникаючи мого погляду. Мені здалось, що він ображений ігноруванням сусідів мало не до плачу.

– Сину мій, – почав я розмову, коли перший шматок шинки пішов навздогінці за чаркою калганівки в моє горло, – святкуймо не у квасі злоби та лукавства, а в опрісноках чистоти і правди. Бо сказано: їжа нас не виставляє перед Богом – ми не кращі, коли їмо, ані гірші, коли не їмо...

Звісно, я молов непотрібне, не пасувало воно до настрою мого гостя, який в'яло жував половинку крутого яйця, ніби страждав од переситу або ж хворий мав шлунок. До чарки він і не торкався, і я, вельми повздержливий до оковитої, міг би це зарахувати до чеснот Альоші,

та якось воно, навпаки, ніби відштовхнуло мене од нього: пияк – мерзота, а от непитущий чомусь викликає недовір'я – чому не п'є, хворий чи вичікує, поки сп'яніє товариш по чарці?.. Я показав на повний келих, підморгнув гостеві, та він мого заохочення й не помітив, весь час дослухався до веселого великоднього гомону за стіною і спитав урешті:

– Хто вони?

Дотепер мені здавалося, що я все знаю про своїх квартирантів та їх гостей, однак це запитання було надто пряме, оголене, гостре, мов на допиті, і я не відразу здобувся на відповідь. А й справді – х т о вони?

Спершу згадав розмову з Гулаком під час обіду. Він тоді сидів навпроти мене за столом. Поправляв окуляри, наче боявся, щоб вони не впали з його короткого носа, був уважний і прямо дивився в очі. Спокій, віра, сила і розважна мудрість спливали з глибин того погляду, він смакував токайське вино, прихвалюючи його, і ставав щораз балакучіший, доступніший.

Я міг був сказати Петрову, щоб задовольнити його цікавість, що Микола Гулак, наприклад, внук генерального обозного Війська запорозького, син освіченого поміщика Золотоніського повіту Полтавської губернії; учив його домашній учитель естонець Лінденберг, який забрав здібного до гуманітарних наук хлопця з собою у Дерпт і помістив спочатку в пансіон професора Раупаха, а потім на юридичний факультет Дерптського університету, який Гулак закінчив 1844 року, отримавши юридичне звання високої градації.

Зрештою, я так і сказав Петрову, та бачив з виразу його обличчя, що це не та відповідь, якої він чекав. Я говорив щось про колег Гулака, та про них знав мало, до того ж Альоша байдуже сприймав цю мою інформацію, його цікавив лише квартирант: х т о він? Я й не дивувався: адже обидва вони юристи, а Дерптський університет мав тоді високу славу. Мені довелося самому пити калганівку, гість рішуче відмовився, і язик мені розв'язався, мов циганська пуга. Петров слухав вельми уважно, і це додавало охоти до розмови.

Що я виповів йому про Гулака? Що приїхав він до Києва і поступив на службу в Тимчасову археографічну комісію для розгляду історичних актів при канцелярії київського губернатора Бібікова. Перекладає літопис Самуїла Величка. Готує для публікації розвідку про юридичний побут поморських слов'ян. Чому саме обрав таку тему? А тут нічого дивного: у Дерпті йому довелося зустрітися із зневажливим ставленням німців до слов'ян, яких вони ототожнюють з рабами. І ось питання германізації слов'ян між Віслою і Одером наштовхнуло його вивчати історію усього слов'янства, а особливо, як він сам висловився, – українського народу і його ролі серед слов'ян. Листується з чеським ученим Вячеславом Ганкою, який посилає йому архівні матеріали з історії рабів, невільників, холопів.

Я побачив, як пожвавилось сумирне обличчя Петрова, з нього спливали сірість і втома, моя відповідь почала задовольняти його; я подумав собі, що він теж схильний до протестантизму, і вирішив стримати його можливий запал. Для застороги переказав йому кілька думок Гулака, які він висловив у розмові зі мною. Це думки небезпечні; крамольні, вони ні до чого доброго не доведуть, з ними одна дорога – в острог або в кабак. І нехай Альоша не бере собі подібного до голови – щоб принести користь своєму народові, треба йти середньою стежею.

Які саме думки?.. У дискусії з Гулаком я вдався до Святого Письма і зачитував вірш з послання апостола Павла до римлян:

«Любов не поривається до гніву, мій сину, вона все терпить».

А він мені одповів словами того ж Павла:

«Не прилагоджуйтесь до віку сього, а обновляйте ум ваш. Гонять нас, та ми не покинуті, повалені, та не погублені, карані, та не повбивані. Що сіється у немочі, устає в силі».

Признаюся, мені сподобалося, що мій співрозмовник знає Святе Писання, і я налаштувався до богословського диспуту:

«Але сійте, підперезавшись смиренністю і одягнувшись у панцир праведності».

А він:

«Глядіть, щоб новий день, мов злодій, не застав вас без оружжя».

Олексій не відводив од мене збудженого і пильного погляду – таким я ще його не бачив. Попиваючи хмільний трунок, і, вдоволений, що мій гість уважно мене слухає, я й далі пригадував уголос ту розмову.

«А може, ви ще вірите в доброго царя? – перейшов Гулак до світської теми. – Ваше преподобіє, отямтеся! Згадайте олександрівських днів прекрасне начало: лібералізм, визволення Європи від Наполеона і – аракчєєвщина. А в літературі – «свобода друку», яка довела до того, що, за словами Пушкіна, уся письменницька творчість стала рукописною! То повірте тоді і в самозванців, які й донині ходять по Сибіру під іменем Костянтина Павловича, обіцяючи визволити Росію від кривавого Миколи!»

Отак і сказав – і я отетерів.

«Ви граєтесь із смертю, милейший», – застеріг я.

«Кому не вистачає мужності витримати смерть, той не має мужності витримати й життя», – відказав мені Гулак.

– Ми холодно розійшлися, – закінчив я свою розповідь Петрову, який вельми уважно мене слухав. – Ти хочеш знати, Альошо, хто вони... Сам поцікався – ану ж якесь велике діло задумали, – бовкнув я, зовсім сп'янівши. – А ти залишишся збоку...

– Яке діло? – спалахнули очі в Петрова.

– Ну... філософське, господарське, державне... – почав я викручуватися. Тож треба: дам спонуку цьому бідному хлопцеві і пропаде ще й він. – А втім, не йди до них. Держи свій посуд у святості й честі, то й користь якусь принесеш люду...

– Ваше преподобіє, – підвівся Петров, і я побачив у його очах відчайну рішучість на якийсь вчинок. – А крамола – гріх?

Це запитання спантеличило мене, воно знову було надто гостре й оголене, мов на допиті, перед такою прямою все мистецтво риторики пропадає, і ти мусиш відповідати однозначно: так або ні. Щось у душі моїй перевернулося, я з острахом глянув на Петрова і в цю мить не побачив на його обличчі ні сірості, ні втоми, ні впокореності – переді мною стояв мій слідчий і суддя.

– Гріх, – відказав я коротко.

Того великоднього вечора, на понеділок, розбудив мене серед ночі якийсь свердлячий скрип. Я довго наслуховував, звідки він долинає. Здавалося – з кімнати Петрова. Що він там робить? Майструє? У великодню ніч? Небавом все стихло, і я заснув, подумавши, що в моєму старому будинку завелися миші. Але з понеділка на вівторок мене знову розбудив той самий дивний звук. Ні, то не миші, вирішив я. Але хто – грабіжники? Я встав з ліжка і, босий, поволеньки почовгав у сіни. Свердлячий скрип в кімнаті Петрова ніби враз ущух. Я рвучко відчинив двері: за порогом було темно, мій квартирант спав, глибоко дихаючи. І я подумав, що старію, коли мені вже починає всіяке причуватися.

Рівно за рік потому закінчилася гучна справа Кирило-Мефодіївського братства. Миколу Гулака засудили до тривалого ув'язнення. Шевченка заслали в солдати. За інших не знаю. Та інакше, якщо подумати тверезо, і не могло бути.

Одне не міг я зрозуміти: чому Альошу Петрова після тієї всієї церегелії, як мені стало відомо, узяли на службу до Третього відділу в Петербурзі?

Довго, довго розмислював я над цим дивним фактом. Аж нарешті мені згадався свердлячий скрип у великодні ночі. Я зайшов до кімнати, у якій мешкав Петров, оглянув уважно підлогу, стелю і чомусь зупинив погляд на образі Миколи-Чудотворця. Неймовірна підозра враз зморозила мою душу. Я зняв образ із цвяха і побачив свердлом проколупану діру в стіні до кімнати Гулака.

Все мені стало зрозуміло, і я заплакав. І плачу й досі. Бо це ж я винуватець недолі тих, які хотіли нести світло народові.

Блажен муж, котрому не полічить Господь гріха... Але такого?!

Кінто Гіві

Микола Іванович кивнув Гіві рукою і подріботів чимдуж із Мейдану, здивувавши цим немало колишнього кінто, який знову став карачохелі: старий-бо завжди затримувався біля Гіві надовго.

Спершись на паличку, Гулак дивився на Куру, що, обігнувши високий і стрімкий Авлабар, протинала замаєну садами Ортачальську ущелину, кваплячись на привілля азербайджанських рівнин; вдивлявся з тугою і якимсь зачудуванням, наче дивно йому було, що отут зупинилася його дорога, закінчилися мандрівки, а далі простилається незнайомий для нього світ – чужий, нехристиянський, напрочуд цікавий і неповторний, з тисячолітньою філософією, поезією, культурою. Дивився й мовчав.

Отак завше поряд сидів Гіві, плечистий і присадкуватий кахетинець, трішки захмелений вином, кутив люльку і теж вдивлявся у високу Авлабарську гору за Курою, обліплена житлами, мов ластів'ячими гніздами, і думав про щось своє, зовсім інше, ніж Микола Іванович, бо й були вони пізні, інакші і єднала їх у хвилини зустрічі хіба що подібність долі: Гулак утратив батьківщину на чужині, кінто Гіві позбувся її дома. А коли той випивав чарку, то говорив багато і невтримно. А Микола Іванович слухав, лиш зрідка вставляючи своє слово, проте більше мовчав, бо ж не збирався наставляти на добро кінто, марна річ. Слухав і ніби зазирає у світ, якого не видно із стін гімназії, з-під склепінь храму Сіоні, з-за кафедри у приміщенні «Тифліського гуртка».

Гіві провів поглядом професора, який попетлював поміж стосами краму та городини і хутко зник у шашличному їдкому димі та гаморі Мейдану, – і знову зацюкав молотком, набиваючи на копилі підметку до чобота. Поруч дрібно дзенькав клевчиком по мусьянжевій тарілці карбувальник Захарія, вибиваючи на ній дарчий напис «Привэт с Тыфлиса»; до нього стояла чималенька черга приїжджих, які прибували щодня до екзотичного міста над Курою тисячами – чи не з усього світу, і кожен хотів привезти додому пам'ятку. Захарія виконував свою роботу швидко і вправно, ціну в клієнтів заправляв – «скільки не жаль», але й решти не давав, а коли хтось домагався, то з холоднокровним спокоєм повертав гроші, а тарілку з викарбуваним написом дарував так, примовляючи: «Візьми для дочки-красуні від історикоса Захарії», і брався за іншу, незважаючи на клієнтів, – хто б там не стояв: у багатому одязі чи в простому, старий чи молодий, усі для нього були рівні – князь, граф, письменник, професор, купець, арістав¹², азнаурі¹³; у довгій черзі до карбувальника всяке стояло, бо світ великий, а Тифліс один.

Захарія відклав молоток і спитав Гіві:

– Що це за дивак приходить до тебе майже кожен Божий день?

– Професор, – коротко відказав Гіві.

– Професор? – здивувався Захарія. – А-а, зрозумів! – Він повертів пальцем біля скроні.

– Ні, Захаріє. Справжній професор, розумний.

– Вах, не плети дурниць, кацо. Чого б це до тебе, волоцюги, приходив нормальний професор?

– А тому, Захаріє, що мені ніщо так легко не вдається, як бути добрим другом...

– Де ж ти з ним побратався? – уже по-справжньому зацікавився карбувальник.

– Он там, – показав Гіві на передмістя Авлабар, що спиналося по стрімкій кручі до гори Махати.

– Там?! – присвиснув Захарія. – Почекай, згадав: я ж з ним теж зустрічався в Авлабарі...

---

¹² Воєначальник (груз.).

¹³ Дрібний дворянин (груз.).

У кінці вересня 1867 року на ім'я директора Кутаїської гімназії прийшов наказ від куратора Кавказького навчального округу: учителя фізики й космографії Миколу Івановича Гулака перевести на посаду викладача математики в Тифліську класичну гімназію.

Звістка приголомшила Гулака: за сімнадцять років поневірянь його вперше запрошували на роботу. Це здавалося неймовірним! Хто оцінив його педагогічний хист? Хто згадав, що в нього є сякі-такі знання? Хто змилостивився над сорокап'ятилітнім вигнанцем, якому лише за настійним клопотанням пермського губернатора Клушина дано було врешті скупують волю жити в будь-якому кутку імперії, крім України, Петербурга й Москви?

Тифліс! Духовний центр «теплого Сибіру»! Колиска Ніколосо Бараташвілі, який, подібно до Лермонтова, не дожив і до тридцяти, але став найсвітлішим поетом Грузії. Колиска Орбеліані, Ерістави і молодих Чавчавадзе й Церетелі!

Микола Іванович мріяв про Тифліс, і далі цього міста мрії не сягали, та й Тифліс, зрештою, був для нього недосяжний. Вечорами він переходив кутаїським ланцюговим мостом через Ріон на шлях, який веде до Мамісонського перевалу – цим шляхом між стрімкими кручами обабіч ріки можна дійти... Та ні – за горами гори, он білосніжними вершинами сліпить очі Кавказький хребет – неприступний і ворожий... Він вертав назад, заспокоєний безнадією, примирений з долею – чей живуть тут люди і люблять свою землю, глянь, як вросли, вчепилися в крутосхили, наче в них на ногах по шість пальців, збирають кукурудзу над проваллями, Ріоном сплавляють ліс умільці-плотарі, з навколишніх поселень їдуть гарби з грушками, яблуками, горіхами, персиками на кутаїський базар – полюби й ти цей край, іншого не матимеш. Тому мрії не сягали далі Тифліса.

І нарешті сталося. Втіха була незмірна, та разом з нею прокрадався до серця туск, бо ж знав Гулак, що Тифліс стане останнім його притулком, далі він уже не вирветься нікуди: там він надолужить або не надолужить втрачене, там заново проголосить своє ім'я або віддасть його забуттю, там сплатить борги або помре в борговій тюрмі, там і проживе до кінця днів своїх. І через це крізь спалахи втіхи, крізь радісне передчуття затишку, справжньої корисної праці, спокою ліз у душу тривожний смуток, і на дні її не осідало навіть піщинки надії.

Директор Кутаїської гімназії спитав Гулака тоном, у якому прочувались шанобливість і заздрість, улесливість і неприязнь:

– Які у вас зв'язки з начальником головного управління Кавказького намісництва Клушиним?

– Клушиним?! – сторопів Гулак. – Але ж він у Пермі...

– Був у Пермі... А-а, розумію, це ваш давній знайомий! Отож він і клопотав за вас...

Крізь сімнадцятилітню товщу років, мов філігрань на гербовому папері, просвітілася згадка про перші дні невольної волі після темного й вогкого шліссельбурзького каземату. Клушин... І дотепер старий чиновник не забув про нього? Невже під службовим мундиром, обвішаним орденами й хрестами, б'ється звичайне людське серце?

Гулак квапно збирався в дорогу, щоб не втратити щасливої миті. А коли навпроти його під'їзду стояв уже запряжений четвірнею диліжанс і подорожня тривога вкралася в свідомість: а де ж він там знайде притулок хоча б на першу ніч, – згадалось, що в чужому Тифлісі, в передмісті Сейдабаді, поряд з Авлабаром, живе людина, яку він знає особисто... власне кажучи, не знає – розмовляв з нею тільки раз у кутаїському трактирі...

Диліжанс зупинився в Чугуреті на лівому боці Кури. Микола Іванович спитав дорогу до Авлабару.

Авлабар, Авлабар! Хто не бував у цьому передмісті Тифліса, той не знає, що обліплене мушлями жител узвишся над Курою, таке подібне до весільного деревця, обвішаного бубликами й калачами, любо спостерігати з Чугуретської улоговини: ніби одним зодчим створена ступінчата піраміда, увінчана на вершині вірменською базилікою, манить тебе майнути догори

плоскими дахами, мов по східцях, але ти йдеш і пропадаєш навіки в сутінковому лабіринті, бо кожна вулиця – то окремий тунель і свій світ, з якого розбігаються у всі боки, наче сполохані миші з гнізда, завулки, а з них – ще вужчі стежечки між високими, аж до неба, дувалами, і всюди тобі кортить зазирнути, бо на Ціскарі красуються барвисті мануфактурні крамнички, на Амазькій золото-мусянжево сяють карбовані вироби грузинських майстрів, на Гурджанській славний Аветік торгує гарячим хінкалі¹⁴, на Ечміадзинській просто неба духанщики розливають вино, і сидять під запорошеними чинарами з рогами в руках горді карачохелі, біля яких снують замизкані кінто, а в Махатському тупику... І все тобі хочеться побачити, і ти петляєш вулицями, провулками й стежками, сподіваючись-таки допасти до вірменської базиліки, та це тобі не вдається, ти вже не знаєш, з якого закутка вийшов, а в який зайшов, тебе починає діймати страх, ідеш уже навмання і, поблукавши добру годину, вибігаєш мокрий від поту й сірий від пилюки просто на Аветіка, в якого нещодавно їв хінкалі, і почуваєшся приблизно так, як людина, що вирвалася з тенет і може починати життя спочатку. Тоді вже йдеш прямо, сторожко розглядаєшся і з подивом дедалі краще усвідомлюєш, що жодної заплутаності тут немає, що вулиці ведуть вгору, а провулки і стежки – то ніби меридіани цього світу, що тупик є тупиком і не треба туди заходити, хіба що до знайомого в гості, що головна вулиця веде тебе впевнено до мети вгору, і ти вже бачиш суворі контури вірменської базиліки, від якої рукою подати до порослої соснами піднебесної Махати, що стоїть сторожем над людським муравлищем і щоранку ошчасливлює сонцем мешканців Старого міста. Авлабар!

Миколі Івановичу не було потреби спинатися аж до базиліки, щоб звідти допасти по Мехетського моста, до нього можна було дійти по набережній Кури, але йому показали на гору – ось Авлабар, і він рушив, щоби згори глянути на дивне місто, яке з усіх боків обступали хребти, горби, узвишся, пропускаючи, мов крізь митницю чужинецького купця, повноводу Куру, названу Мткварі на час її перебування в Грузії, досягнути зором усе дивне городище, подібного до якого немає у всьому світі, в котрому йому доведеться доживати віку.

Він ступав, розслабившись і прибравши байдужого вигляду, щоб не засвідчувати кожному прохожому свою чужинність, у руці тримав легкий саквояж з туалетним причандаллям і Біблією, з котрою не розлучався усе життя, – бібліотеку, яка їздить за ним з міста в місто, привезе аж тоді, коли влаштується, грошей у кишені було зовсім мало – заощадження перекаже через банк.

Микола Іванович занурився у авлабарський лабіринт, немов у хащі. Хоч спершу пригнобила тіснява вулиць, хоч з лиця геть зник незалежний вигляд, хоч до нього уважно придивлялися перехожі, проте в кожного другого він читав приязну готовність підказати, допомогти, провести – це додавало відваги. Проте вирішив добутися сам. Біля входу в духан, з якого несло густим запахом доброго вина, стояв духанщик у яскравому халаті і ласкавим жестом запрошував гостя на пугар кахетинського, Гулак вина не пив – чомно вклонився й проминув. Зупинився біля мангала, де смажилися шашлики, відчув молодий голод. Хазяїн подав йому туго нанизаний пахучим м'ясом шампур, на столик поставив пугар з водою; краєм ока Микола Іванович помітив, що за ним спостерігає плечистий горбоносий парубійко у кашкеті, ситцевій сорочці й сатинових шароварах. Дивного в цьому нічого не було, нова людина в обжитих місцях завжди привертає до себе увагу; Гулак підніс пугар до уст, але хазяїн спинив – вода не для пиття, а для рук; парубійко зверхньо всміхнувся.

Авлабар! Такого ще не було, про це може засвідчити найстаріший батоні з передмістя, щоб чужак тут не заблудився, – сталося це і з Гулаком. Він зійшов убік з вулиці, де їв шашлик, – здавалося йому, що так швидше дійде до базиліки, і за хвилину закрутився, закрутився у вуличках, провулках і тупиках, хотів повернутися на знайоме місце, але цього зробити не вдалося; вузькі тунелі провадили його начебто вгору, а виявлялось, що спускається донизу;

¹⁴ Пельмені (груз.).

спочатку збентежився, потім розгубився, врешті пойняв його страх – і рушив уже навмання. Оглянувся на ходу: плечистий парубок тінню подався назирці. Гулакові стало моторошно.

Враз перед ним розступилася тіснява стін, його винесло на майданчик з припорошеними хирлявими платанами, під ними на лавочках сиділи статечні мужі в чорних чохах, обшитих позументом, у чорних шароварах, підперезані срібними поясами, у баранячих шапках і повагом пили з бичахих рогів вино.

Гулак привітався до них, спитав по-російськи:

– Скажіть, люди добрі, як мені потрапити до Сейдабаду?

Підвівся один, високий, із срібною люлькою в зубах, мовив суворо:

– Татарин?

– Ні, росіянин.

– То пощо тобі Сейдабад?

– Потрібно...

– Нема в Тифлісі Сейдабаду, це я кажу тобі, історикос Захарія.

– Як так – нема? – розгубився Гулак. – Мені відомо, там живе...

– Нема в Тифлісі Сейдабаду! Це я кажу тобі, карачохелі Захарія, який шість днів працює, щоб не пропустити сьомого дня. Нині сьомий день, випий, генацвале, – простягнув йому наповнений вином ріг. – Якщо хочеш бути щасливий один день – напийся, якщо хочеш бути щасливий один місяць – женися, якщо хочеш бути щасливий усе життя – то будь здоровий! Пий, генацвале, пощо тобі Сейдабад? Є Чугуреті, Харпухі, Нарікала, Гаретубані, Вера, є Авлабар. Нема в Тифлісі Сейдабаду!

Це вже було сказано грізно, крізь грайливий тон підпилого ремісника пробивалася ненависть.

– Нема татарів у Тифлісі, генацвале, запам'ятай собі назавше! Це сказав тобі історикос Захарія! – лунало за спиною в Гулака; він поквапився геть з майдану.

Знову втопився у тісних провулках, ішов навмання. Нараз спинив чийсь дотик до плеча. Озирнувся: за ним стояв парубійко в сатинових шароварах.

– Ходімо, кацо, – сказав. – Я проведу тебе в Сейдабад.

Спускалися донизу. Парубійко, помітив Гулак, намагався триматися позаду. Микола Іванович відчував якусь незручність і навіть страх, він хотів бачити обличчя супутника і сповільнював ходу. Зрештою, йому вже не потрібен був супровідник: авлабарський спуск пішов круто вниз, і очам відкрилася широка долина, протята голубою стрічкою ріки, на правому боці якої скупчилися будинки, височіли шпилі церков. Це був старий Тифліс, розкиданий гористим правобережжям Кури до спадистого хребта, вкритого густими садами, що вже бралися осінньою прозолоттю.

Гулак вирішив не допитуватися нині до Сейдабаду: після розмови з «історикосом» Захарією йому стало зрозуміло, що християнський Тифліс ще пам'ятає часи шаха Аббаса і не прощає невинним злочинів перського завойовника. Не слід йому ворушити злу пам'ять, потім знайде сам, не допитуючись. Але парубок не відставав, і Микола Іванович спробував його побутися.

– Вертайся, хлопче, дякую, – сказав чемно. Парубок у засмальцьованому одязі проймав його темним поглядом. – Я нині не йтиму до Сейдабаду.

– А куди підеш?

– Допитаюся до гімназії.

– Ти що, вчитель?

– Професор...

Парубок вдарив руками об поли:

– То чому ж ти не сказав цього раніше? Захарія зовсім інакше розмовляв би з тобою, якби знав, що ти професор. Вах!

Раптом згори почулося тупотіння, хтось біг усе швидше, ніби наздоганяв їх. Оглянулися: повз них промчав щодуху, не розглядаючись довкола, якийсь хлопець, з його кишені випав згорточок. Гулак крикнув: «Зупинись!», але той зник у провулках.

– Гроші, – вражено зойкнув парубок, піднімаючи згорток. – Гроші... Ей, ти, вернись! – гукнув услід хлопчині, але за ним і слід здимів. – Де ж ти його тепер знайдеш? – розвів парубок руками. – Професоре, ти щасливий! На, діли ти!..

Усе сталося так зненацька, що Микола Іванович не міг би собі пояснити, чому взяв у супутника згорток, глянув: це був справжній сувій купюр, зв'язаний мотузком, дивився остовпіло на парубка, а той потягнув його в темний дворик.

Тієї ж миті в дворик убіг задиханий, спітнілий хлопець і кинувся до парубійка.

– Я гроші загубив! Гіві, віддай, ти йшов дорогою!

– Кацо, які гроші, можеш мене обшукати, – Гіві підняв угору руки.

Хлопець його облапав і тут же, ніби вперше, помітив Гулака.

– Ти взяв, ти! – закричав. – Ось вони! – Він вихопив згорток з руки Миколи Івановича, глянув, засичав: – А де решта? Де решта?!

Гулак аж тепер зрозумів, що потрапив до рук досвідчених грабіжників і він не зможе виправдатися перед людьми, якщо й збіжаться на його крик. Скинув піджак і подав його хлопцеві.

– Шукай, – прошепотів.

Хлопець спритно витягнув з внутрішньої кишені всі гроші, які там були, і миттю зник з дворика.

– Он які люди в нас водяться, – зітхнув скрушно Гіві, нахабно дивлячись у вічі Гулакові. – Ай-яй: що ти будеш тепер робити, професоре? Візьми полтиник, – простягнув йому монету.

Гулак підходив до Гіві поволі, його покинув страх, з гіркотою і жалем дивився на красеня у сатинових шароварах і ситцевій сорочці. Той відступив, наїжачився, у руці зблиснув кинджал.

– Кінто, кінто, – мовив Гулак спроквола по-грузинськи, – а був же ти колись гордим карачохелі. Та, видно, мама твою пуповину поховала на смітнику, а не біля церковної стіни, що ти став волоцюгою. Хіба для цього тебе мати народила?..

І звузились, зблякли нахабні очі кінто, тепер у нього був вигляд забіяки, який підвів руку, щоб ударити, і промахнувся. Гіві всього чекав від своєї жертви: навіть нападу, тільки не такої страшною для грузина образи, та ще й рідною мовою висловленою.

Міг би за неї вбити образника. Та слова професора вразили в саме серце давнім кривдним болем, він опустил кинджал на землю і заплакав.

Надвечір кінто Гіві привів Миколу Івановича в Сейдабад, допоміг віднайти потрібну адресу.

Тереза

У дверях скрадливо дзеленькнув дзвоник – хтось покрутив його впівоберта і ніби причаївся, затамувавши подих, потім ще раз – учвертьоберта.

Мої театральні колеги сигналізували про свій прихід набагато сміливіше, зухваліше, і я зрозуміла, що за дверима стоїть хтось чужий. Причинила двері і не йняла віри: у коридорчику стояв той самий поважний пан в окулярах, на прізвище Гулак, з яким мені випало два роки тому пообідати в кутаїському трактирі – земляк з Полтавщини, гімназійний учитель Микола Іванович. Це було неймовірно: побачити його вдруге аж ніяк не сподівалася. Я ніколи ні з ким не була в тривалому зв'язку, тим наче – платонічному, владі мужчин не піддавалася – залишалась завжди в гордкій жіночій самотності, щоб жити тільки для своєї Нани, яку народила ще

в молодості, мандруючи в театральній трупі Млотковського з Києва через Одесу, Миколаїв – аж до Тифліса.

Мені не вірилося, що прийшов той, якому я за обідом висповідалася про все своє життя – нікому дотоді ще не сповідалася, – бо ж він був самотній, як і я, викликав у мене довір'я ще й тим, що назвав своїми друзями людей, на яких молився народ.

Я весь час пам'ятала ту випадкову зустріч. Тихе прохання Миколи Івановича піти з ним, осамотненим і зневіреним, завжди бриніло в моїх вухах, та хоч не раз брав жаль за ним, я раділа, що не зробила цього – ніколи не знаходила в собі дару доглядати невиліковно хворих.

І ось він: стоїть з опущеними руками перед моїм порогом, називає моє ім'я і не сміє ступити кроку вперед, і я подумала, що сама доля довіряє мені цю людину. Я широко відчинила двері.

Микола Іванович поклав саквояж на підлогу і, схлипнувши, обняв мене. Я вся сховалася в його обіймах, мені стало, як ніколи досі, добре й затишно, і я заново в житті відчула, як моє тіло – груди, лоно, – стало враз полохливим, тремтким, розслабленим солодкою млостю, ніби це мало статися уперше.

Потім я лежала на його руці й думала, що це могло відбутися між нами більше двадцяти років тому, в Києві, коли ми ходили поруч, мали спільних знайомих, а одне одного не знали. Спитала, про що він думає в цю мить.

– Холону від самого лиш припущення, – відказав Ніколо, не здіймаючи важкої голови з моїх грудей, – що якби того дня я не пішов на кутаїський базар купити якогось харчу – не зустрів би тебе ніколи...

То був справді випадок.

Колись для мешканців Кутаїсі театр не був ні новиною, ні особливою подією – шанувальники сценічної штуки мали можливість дивитися вистави грузинської драматичної трупи Георгія Еріставі та українського провінційного театру Григорія Яценка... Що ж, було і загуло, тепер на балаган збігалися!

Посеред базару на хисткому дощаному кону, що тримався на порожніх бочках від капусти, серед гамору, крику, реготу, свисту ми того дня, наkostenовані, під «малоросійщину» і крикливо розмальовані, бо цього вимагав базар, ставили «Москаля-чарівника» Котляревського, я грала Тетяну. На той час ми вже змирилися зі своїм існуванням. Театр Яценка, спроваджений колись із Ставрополя до Тифліса намісником Воронцовим, розпався і отако вмирав на балаганних сценах. Я пристала була до нього під час гастролей Млотковського в Тифлісі – народила тоді Нану. Треба було якось жити, та й вірилося, що театр колись-таки підніметься, мене не полишала мрія – й донині її не позбулася – створити свою Наталку, свою Офелію, свою Амалію... Я ж могла, можу... Сам Щепкін, якого запрошував Млотковський на роль Чупруна в «Москалеві-чарівнику», хвалив мене!

Перед самим кінцем вистави я помітила зі сцени, як крізь натовп пробирається якийсь пан в окулярах, і мені на мить стало втішно, що не тільки базарна шантрапа втішається нашими муками – цей хоч зрозуміє нас. Пам'ятаю, я підтягнулася і навіть менше стала жестикулювати. Чоловік в окулярах стояв перед самою «рампою» до кінця вистави, обличчя в нього було сумне, бо й радіти знаючій людині, щиро кажучи, не було з чого.

Врешті опустилася завіса, антрепренер пішов із солом'яним брилем по колу, я тут же, перед публікою, витерла фланелькою грим з обличчя і гукнула до антрепренера, як завше, по-українськи: «Голодная, піду обідати в трактир!»

Пробираючись майданом, відчула, що хтось пасе мене очима, оглянулася: за мною квапився, аж підбігав отой пан у окулярах. Я не злякалася, тільки дивно стало: старші за мною не впадали. А він поспішав, спотикався, я зупинилася – а може, людині потрібна якась допомога...

Він підійшов, узяв мене за руку і проказав, ніяковіючи:

– Не гнівайтеся за мою настирливість, землячко, хочу порозмовляти з вами. Я родом з Полтавщини...

– Отакої! – сплеснула я в долоні. – А я киянка... Що ви тут робите? Теж балаганите?

– Ні, вчителюю.

– Аж тут? А то чому?

– А ви? Ходімте пообідаємо разом.

Він був якийсь такий – мені важко сказати – добрий чи то уважний... З мого личка тоді, як казали, пити б воду, я давно звикла до голодних поглядів мужчин, до квапливих домовлянь про зустріч, до безболісних розлук; моє життя нікого не обходило, я була артисткою, і в цьому – все. Артистка повинна перевтілюватися, а з чого, з якої – що кому до того?.. Тож квиталися на місці: від мене брали мить утіхи і сповна платили тим самим. А цей...

Що ж то я говорила йому за обідом?

Він перепитав, коли ми у трактирі сіли за стіл:

– Киянка?.. Будь ласка, розкажіть про себе, я жив у Києві.

Я почала... Ага, звичайно, з того, хто я і звідки. Мені здавалося, що він почужіє, коли дізнається, що я за походженням полька – із старовинної обрусілої шляхетської сім'ї. Але ні. Навпаки, я помітила в його очах зацікавленість... Мої батьки були в тісних зв'язках з баронесою Брінкен, курляндкою, дружиною француза Філіппа де Мельяна, про якого ходили чутки, нібито він рідний брат Робесп'єра... Одне слово, люди різних національностей зійшлися коло вогнища французьких революційних ідей, тоді це було модно. І для мене, малої, щось перепадало – для душі і розуму, коли я слухала розмови старших... Моїх батьків сорок третього року скосив мор, мені було п'ятнадцять. Можете уявити мій тодішній душевний стан... Саме в той час баронеса відкрила свій «Зразковий пансіон для дівчат» і влаштувала мене в ньому. Вихованки мешкали в пансіоні, їх відпускали до батьків лише на літні вакації, мені ж не було куди йти. Лаура Осипівна Брінкен була жаліслива й безмежно нудна, це мене пригноблювало (батьки мене навчали самостійності), і я рахувала дні, місяці, роки, звикаючись із думкою, що працюватиму гувернанткою в якомусь багатому домі. Така перспектива мене зовсім не захоплювала, але ж яке інше майбутнє могло чекати бідну сироту?

Та сталося зовсім інакше. На третьому році навчання почав викладати в нас історію старший учитель Першої Київської гімназії Микола Іванович Костомаров. Усе тоді в моїх зелених поглядах пішло шкереберть. Він відкривав нам зовсім інший світ, ніж той, у якому ми жили, дотримуючись гарних манер, зовні цілковито підкоряючись приписам дворянського середовища, потаємно поклоняючись пам'яті французьких революціонерів і зовсім не знаючи народу, серед якого жили. А Костомаров відкрив нам його минуле і сьогодення. І задзвеніли в нашій уяві мечі по печенізьких та половецьких щитах, простугоніла Києвом чорна орда, знищуючи все живе, проридала невольничя козацька дума, прокотилися українською землею криваві битви з моїми родами – ляхами... І я сприйняла цей новий реальний світ: волелюбні ідеї, навіяні абстрактною для мене французькою революцією, небагом проросли в моїй свідомості на історичному матеріалі героїчного народу...

Микола Іванович, кремезний, світловолосий, з розумними великими очима молодий мужчина, спочатку викликав своєю появою у класі сміх: віцмундир висів на ньому абияк, чоботи – великі, а на волоссі довкола голови завжди залишався пруг від капелюха, мов від обруча, він весь час сіпав головою, щоб позбутися твердого, мов кінський хвіст, чуба з чола, часто моргав очима, ніби вони запливали сльозами. Та згодом ті всі його ганджі разом пропали, ми, романтичні дівчатка, всі до одної позакохувалися у Костомарова, а він вибрав собі з-поміж нас старшу за мене двома класами випещену красуню Аліну Крагельську. Як там далі в них вийшло, не знаю...

– У переддень шлюбу він був заарештований, – промовив глухо Гулак.

– Неісповідимі путі Господні... – зітхнула я.

Уроки Костомарова перевернули мої погляди, укладені дотоді, мов на полицках. Була я родовитою полькою, яка не знала польської мови, бо виросла в Росії, про Україну й не чула... І ось моя душа розкрилася до неї, я побачила синів козацької вольниці, які стали рабами, – і допоміг мені їх побачити росіянин!

– Він сам син кріпачки, – вставив Гудак.

– Он як...

Мене зацікавила Україна: а хто вона є, кого славетного має? Поляки пишаються Міцкевичем, росіяни – Пушкіним, а українці? Самою відгомонілою славою козацьких походів? А нині живить їх лише стара дума? Я спитала про це Костомарова, спитала з певним викликом, та він нічого мені не відповів, а на другий день приніс книжечку. Це були «Гайдамаки» Шевченка...

Я помітила, як при цій згадці спалахнули в Гулака очі і тут же, ніби чогось злякавшись, згасли.

– Отак-то все почалося, – урвала я свою сповідь. – Я з польки стала українкою: Шевченко переміг. Стала я на боці Гонти, хоч, правду кажучи, й донині морозить сцена вбивства дітей. Це ж і мене, хрещену католичку, мав би він...

У трактирі було порожньо, я ж помітила, що Гулак раз у раз озирається. Проказав упівголоса:

– Шевченко ніколи не проповідував убивств, він з болем писав про втрачену спільність між українцями і поляками. – Помовчав хвилинку і враз пожвавішав: – Та спільність історично існувала між усіма народами... Вам ніколи не спадало на думку, чому лезгинка – такий популярний танець у Грузії, а на Україні – краков'як? А річ у тім, що в первісних взаєминах між цими народами лежала приязнь, яка виявлялася у найкращій іпостасі людських єднань – мистецтві, і тільки політична кон'юнктура розмежувала їх. Духовна ж спільність існувала завжди...

Він згадав про мистецтво, і я, на підтвердження його думок, розповіла, як стала артисткою в українському театрі, у котрому працювали... хто тільки не грав у ньому: крім українців – росіяни, поляки, грузини...

А тоді наближалися випускні екзамени. Аліна Крагельська вже закінчила навчання; як склалася її доля, я не відала, та знала певно, що її матінка, заможна дворянка, належно прилаштує дочку; до мене ж наближалася моя безрадісна неволя у ролі вічної гувернантки, якій усміхалася, в найкращому випадку, доля коханки господаря дому... Саме тоді гастролювала в Києві трупа Млотковського з українським репертуаром. Я змалку мала нахил до театральної штуки, у пансіоні не раз виступала в різдвяних та великодніх містеріях. Тож проглянула всі спектаклі Млотковського, а «Наталку Полтавку» дивилася аж тричі. Третього разу несподівано для себе самої я вирішила: а чому б мені не спробувати щастя... Млотковський – поляк, родак, свій як не заплаче, то хоч скривиться, а я співаю добре, граю на клавесині – хор театрові завжди потрібен... І пішла за лаштунки проситися в театр. Антрепренер послухав мене, прийняв. До жалісливої й нудної баронеси Брінкен більше не поверталася. Невдячна, так... Та мене поманили дороги.

– Ах, я весь час про своє та про своє, – обірвала я згадку. – Скажіть хоч кілька слів, хто ви?

Микола розповідав скупко, а я, повірте, й не здивувалась, дізнавшись про його минуле. Та й що тут дивного? Він – чесний, учений, жив тоді в Києві, то з ким йому було водити знайомство, як не з Шевченком і Костомаровим?.. Потім я обдумувала: а може, його образила моя байдужість, адже не був простим вигнанцем, може, слід було поспівчувати, поохати? Але чому? Хіба моя доля легша, хіба я не покотилася теж по світу, маючи набагато вищі амбіції, ніж праця у балаганному театрі?

Він ніби прочитав мої думки, простягнув руку, стиснув мені зап'ястя, попросив:

– Покиньте балаган, ідіть зі мною...

– О ні, – відняла я руку. – Не звикла я до осілого й осідланого життя... І, мабуть, для виправдання своєї відмови проказала знаменитий гоголівський пеан дорогам, бо й справді поза мандрівками в мене не було іншого життя: – «Какое странное, и манящее, и несущее, и чудесное слово: дорога! Ясный день, осенние листья...» – і зупинилася на півслові.

Микола наморщив чоло, сказав терпко:

– Ця поезія підходить для людини сильної або ж перекотиполя... Я втомився, силу втратив, розмотуючи сувої шляхів, але скажіть, яка омана чи примана підстьобує вас, що й радієте з вічної дороги?

Мені добре було з ним там, у трактирі: нас багато земляків розсипалося по імперії, і всі ми жили порізно, не знаючи один одного; розмовою з Гулаком я відвела душу, та останні його слова охолодили мене. Трохи за Гоголя образилася, трішечки за себе – за «перекотиполе», та найбільше він сам мене розчарував тяжкою зневірою. Стало гірко, аж обурливо: я – і то думала весь час про велике, а він, який заповзявся будити народ і мав для себе приклад подвигу Шевченка, свого друга, – отак занидів духом. Яке він має право?

– У Ставрополі, – мовила я по хвилі, не підводячи голови, – мені довелося зустрітись – теж випадково за обідом – з жінкою, яку за розповсюдження прокламації публіциста Михайлова «До молодого покоління», котра закликала боротися за землю і волю, засудили до дивної кари: їй не можна було зупинятися в одному і тому ж населеному пункті більше доби – щоб не могла встигнути навести зв'язки. Вона обійшла всю Україну, Центральну Росію, Прикавказзя...

– Жінка в чорному, – підказав Гулак. – Я теж бачив її у Ставрополі.

– Неймовірно... Одні в нас дороги... Так ось вона, голодна і гнана, несла по світу ідеї висланого на каторгу Михайла Михайлова, теж Шевченкового друга, – і не зламалася. Жінка! А ви... Не ображайтеся, та скажу вам: справжня людина повинна дійти своєю дорогою мужньо до кінця хоча б для того, щоб пересвідчитись у своїй потребності чи непотребності. Шеляга не вартий той, хто зупиняється на півдорозі.

– У чому ж ви пересвідчилися? – запитав різко Гулак.

– Ні в чому, я ще не дійшла. Та маю свій борг. Хто багато взяв од людей, багато мусить віддати. Хто мало – частка того скромніша... Як у мене. Тільки шлях до своєї митниці треба знайти. А ви, бачу, й не шукаєте...

– Шукаю...

– У мандрівках до самого себе?

– У мандрівках до суті речей, законів світу.

– Абстракція... Його можна знайти лише в дорозі до людей.

– А де та точка зіткнення з народом, де? – в печальній безпорадності Микола розвів руки. – У який бік ступити перший крок, щоб зблизитися з ним? Отак, як та Жінка в чорному? Це крапля у морі... Така діяльність подібна до філантропії поміщика, який роздав своє майно бідним, а вони багатшими від того не стали... Наша діяльність зупинилася перед бар'єрами – майновим, освітнім, класовим. А тому ми ходимо, мов пророки серед пророків, а народ нас не знає...

– Хтось же мусить переступити той бар'єр. Тому всім треба йти, наближатися... А вас переміг страх.

На цьому наша розмова закінчилася. Я встала з-за столу, промовила вмисне фривольно, щоб він розчарувався й не думав потім про мене:

– Добре мені було з вами... Я б віддалася за вас на якийсь час, хіба це мені вперше? Та нині вертаємося до Тифліса. У мене там мала дочка, в сусідів залишаю... А будете колись у Тифлісі – завітайте, докінчимо розмову. Я живу в татарському кварталі Сейдабаді. Так сталося,

що в татарському, не побусурманилась, ні... Спитаєте Авлабар, а звідти через Метехський міст – прямо на мечеть.

...Я лежала на його руці й думала, що мені судилося допомогти цій людині дійти до кінця його дороги і віднайти себе знову. Я зреклася усього свого заради нього. На жаль... Ми й досі не сплатили боргів – ні він, ні я... Мій Боже, а театр воскрес – і в Грузії, і на Україні!

Петро Сергійович Клушин

Той службовий день у Кавказькому намісництві розпочався з виклику начальника головного управління Петра Сергійовича Клушина в кабінет намісника.

Ранній виклик, який свідчив про невідкладність справи, не обіцяв нічого доброго – Клушин зайшов до кабінету Олександра Івановича Барятинського підтягнутий і насторожений.

Фельдмаршал не підвівся з-за столу для привітання, це означало, що він невдоволений службою Клушина. Патрульна думка попетляла в Петра Сергійовича по всіх звивинах мозку, але не спіткнулася об щось таке, що могло б викликати гнів намісника; Клушину відлягло на серці, він розслабив ліву ногу, це помітив фельдмаршал, підвівся і, минаючи поглядом свого підлеглого, мовив холодно:

– Поясніть, Петре Сергійовичу, зробіть ласку, чим заслужив учитель Першої гімназії Гулак на вашу увагу, і то аж таку, що ви привселюдно кинулися його обнімати? Цей на перший погляд незначний інцидент стався учора у приймальній залі на зібранні вчителів тифліських навчальних закладів. Прошу, пояснюйте.

Клушин чекав чогось набагато серйознішого, він заспокоївся зовсім, в кутиках уст промиготіла посмішка, та миттю згасла: намісник проштрикнув суворим поглядом начальника головного управління і повторив – уже роздратовано:

– Пояснюйте, пояснюйте!

Педро Сергійович, напевне, узявся б розповісти намісникові довгу історію знайомства і дружби з нинішнім учителем Гулаком, можливо, Барятинський зм'як би і це добре відбилось би на долі опального Миколи Івановича, але наказовий тон намісника прозвучав принизливо, Клушин побагровів, виструнчився і сказав різко:

– Мої друзі, ваше превосходительство, знайомі і улюбленці – це моя особиста справа. У тому, що я привітався тепліше, ніж цього хотілося вашому фіскалові, з Гулаком, не вбачаю жодної крамоли – Микола Іванович поводить себе гідно, а в Пермі вчив моїх дітей. Ну, а якщо ви вважаєте, що я допустився промаху, то мені не залишається нічого більше, як чекати ваших розпоряджень. Дозвольте ретируватися.

Не чекаючи дозволу намісника, Клушин по-військовому повернувся і вийшов з кабінету.

Про цю пригоду Петро Сергійович розповів у колі друзів тоді, коли Кавказьким намісником став великий князь Михайло Миколайович, а Барятинський подав у відставку. Великий князь повернув Клушина на попередню посаду.

– Інцидент з Барятинським, панове, – почав свою розповідь Петро Сергійович, – штучно, з вини намісника, набрав політичного забарвлення. Це, їй-богу, смішно звинувачувати мене у вільнодумстві, неповазі до престолу – чистий тобі якобінець, та й годі. Але ж самі знаєте: Барятинський за своїм психологічним складом був цілковитим солдафоном. Якщо йому колись легко вдавалося тримати в руках кавказьку армію, то, ставши намісником, він не міг дійти ладу з персоналом апарату. Крім того, розпирала його пиха: адже самого Шаміля взяв у полон! Він таки не міг перемогти своєї зарозумілості від перемоги над горцями і вимагав за неї більшої, ніж належалося, уваги до себе. А на мені його самодурство окошилося, ще б пак: вийшов без дозволу з кабінету, не поклонившись у пояс. То давай пришиємо йому політику, є ж привід: прилюдно обняв колишнього шліссельбурзького в'язня! І поламав зуби. Чиновники –

як родичі: стиснеш одного за палець – усім болить. Так і тут – намісник переборщив, а мої підлеглі, вони завжди знаходили зі мною спільну мову, послали скарги самому государю. І, як вам відомо, Барятинський змушений був подати у відставку.

Та вас цікавить передусім моя дружба з опальним Гулаком. То справді дивина: дружба між високим царським урядовцем – ні більше ні менше – головою сенатської ревізії по Сибіру, а потім пермським губернатором – і засланцем з такою ось атестацією Орлова: «Найбільш затятий злочинець, який вперто не зізнається у своєму злочині». А я побачив іншого – у тій самій особі, і, повірте, він мені відкрився. Що ж, карати його насправді було за що, чей замахнувся на наші одвічні державні основи, але, з іншого боку, він у покорі відбув тюремний строк і заслання, при мені дав обітницю мовчати, якої ревню дотримується, то що – накажете за один і той же злочин карати його двічі, тричі? А крім того, ця людина настільки благородна й освічена, що не любити її просто неможливо...

У половині червня 1850 року (я тоді вже служив у Пермі) із Петербурга в супроводі двох жандармів доставили і здали під квитанцію пермському губернаторові Огарьову небезпечного державного злочинця Миколу Івановича Гулака з приписом встановити за ним найсуворіший нагляд. У Пермі звикли до висланців – тут був, так би мовити, перевалочний пункт, звідки їх після офіційного зняття поліцейського нагляду розсилали по всій імперії. Раніше, приміром, ще до мене, бував у Пермі вільнодумець Олександр Герцен, який потім виїхав за кордон і багато клопотів наробив нам своєю писаниною. Що то за спосіб – виганяти таких з країни? Хай би тут покутували та виправлялися...

Я зайнявся Гулаком. Познайомився з його справою – це входило в мої обов'язки. Знаєте, я по-справжньому стурбувався: нам, за документами, прислали неабияку каналію! Сам імператор займався ним... Два місяці тому Микола І власноручно наклав резолюцію на рапорті Третього відділу про закінчення строку ув'язнення Гулака: «Комендант фортеці Троцької хай заявить арештованому, що коли він усе відверто напише, то доля його полегшиться. Якщо й надалі буде впертись – залишиться в казематі до виправлення». Далі йшли клопотання Троцького про звільнення названого в'язня – в мене склалося враження, що комендант заради власного спокою бажав його якнайскоріше позбутися... І врешті – припис про звільнення Гулака із Шліссельбурзької фортеці і такий ось наказ Третього відділу унтер-офіцерові жандармського дивізіону, який супроводжував крамольника в Перм: «У дорозі ти зобов'язаний їхати не зупиняючись, нікуди не заїжджаючи, крім поштових станцій, при цьому дотримуватися найсуворішого нагляду за в'язнем, не дозволяти йому входити в дорозі в будь-які стосунки із сторонніми людьми».

Запевняю, вам теж стало б вельми цікаво, що ж це за бестія, що за харциз прибув у ваше розпорядження! Я хотів поглянути на нього і наказав привести його до мене в кабінет.

Панове, моєму здивуванню не було меж: переді мною стояв не варнак, а витончений інтелігент, років під тридцять, короткозорий, лагідний, правда, очі його були ніби затягнуті льодовою плівкою – холодні й непроникні, і я тоді подумав, що нашій імперії почав загрожувати новий тип державних злочинців, з якими боротися буде все важче й важче, бо вони виступили зі зброєю, яка завжди матиме секрети, – розумом.

Із справою Кирило-Мефодіївського братства я вже був знайомий: справді, у таємній організації зібралися найосвіченіші малороси, подібно як великороси в гуртку Петрашевського – діло небезпечне. Та коли я глибше подлубався у протоколах, повірте, бозна-якого криміналу не побачив. Ну, захотілося їм федерації усіх слов'ян під берлом православного царя... Звичайно, не вашого розуму це справа, хай тим займаються державні мужі, але ж крамолі великої, самі бачите, тут нема. Закликали просвічувати народ – Господи, воно ж до того йде у всьому світі. Обстоювали скасування кріпацтва, а його нині вже й немає... І всі ж по тому списку розклеїлися, покаялися. Начальник Третього відділу Олексій Федорович Орлов сам був проти того, щоб ця справа стала надто голосною. Дивно, що ж хотів цей, який узяв на себе існуючі й

неіснуючі провини своїх товаришів, роздув те все діло, не вимовив на слідстві жодного слова і прийняв на себе таку муку? Не збагну, не збагну... їх два таких проходило по справі кирило-мефодіївців: Гулак і Шевченко. Правда, Шевченко – то інший фрукт, я не зараховую його до братчиків. Це отаман, з яким неможливо боротися: чим більшу кару йому вигадуєш, тим його армія стає сильнішою, бо ж слово не ув'язниш. Отаких треба душити маленькими, як кошенят, – поки сліпі. Я судив би не Шевченка, а Брюллова і Жуковського, які виростили його...

А цей... Першого разу я розмовляв з ним коротко, та й Гулак вельми скупий на слова. «Так», «ні», – от і вся його мова. Наступного разу я витягнув з нього більше. Сидів у Старій в'язниці навпроти Світличної вежі з кам'яними «мішками». Каземат мав вогкий, але порівняно з «мішком» – комфорт. На прогулянках познайомився з Семеном Олійничуком, який називав себе борцем за правду, з Гнатом Віщицьким – той хотів підняти повстання у Києві після подій у Галичині 1846 року. Осторонь тримався Шервуд-Верний – донощик на декабристів, який після розправи ставив цареві надто нахабні вимоги. І ще два контролери польського банку – ті фальшували облігації.

А взагалі Гулак полюбляв самоту. Поводився спокійно, покірно, тому, без відома Третього відділу, дозволили йому читати книги – математичні, їх привозив брат Олександр із Дерпта... Гулак юрист, а в гімназії нині викладає математику – там вивчив. А потім – під маркою літератури з точних наук – зібрав у казематі цілу бібліотеку, яку привіз із собою у Перм. Близько ста п'ятдесяти книг – юридичних, математичних, античних. Перекладав у тюрмі Евріпіда, вивчив кілька нових мов. Ми часто запитуємо про когось там: що він знає, але не цікавимося, чи він від тих знань став розумніший. Гулак же зайшов у тюрму енциклопедією, а вийшов енциклопедистом.

Однак тоді, панове товариство, я й не підозрював, що ця людина матиме для мене в житті таке значення. Гулак на одну мить викликав мій подив і тут же відштовхнув своїм холодом, я більше не мав бажання з ним зустрічатися, знав про нього лише з інформацій – письмових і усних.

Мені було відомо, що він живе без заробітку – на материні гроші, щодня марно ходить у губернську канцелярію з проханням дати будь-яку роботу, щоденно реєструється у кварталного наглядача. У той же час граф Орлов постійно вимагав через губернатора письмового покаяння у Гулака і – марно. Це було схоже на поєдинок хижака і жертви, я донині не розумію сенсу того поєдинку. Здавалося б, що з того покаяння прибуде Орлову – орден, хрест? Таж ні! І чому, зрештою, не покається Гулак? Адже справа давно закрита, про неї забули, в ім'я якого принципу впирається він і страждає? Потім, коли Микола Іванович уже вчив моїх синів, я спитав його про це, та він відповів дуже загадково...

Отак Гулак пробідував цілий рік. Нарешті губернатор дістає вказівку від міністра внутрішніх справ прилаштувати де-небудь неблагонадійного. Його призначають перекладачем при губернському управлінні. Несолодко йому було. Просиджувати в душній губернаторській канцелярії поруч з двадцятьма дрібними чиновниками, які, між нами кажучи, дерли з прохачів хабарі, а потім їх пропивали, було для цієї чесної і слабосильної людини справжньою мукою. Тому нічого дивного, що він, заробивши трохи грошей, запропонував свої послуги херсонському учбовому відомству. А там сидів народ, як виявилося, завбачливий: до губернатора прийшов запит. Ну – трам-тарарам! Губернатор викликав Гулака до себе, нагадав йому, що він невільний, і позбавив праці в управлінні.

Тоді я ще раз зустрівся з ним, мені жаль стало людини, адже ходив голодний. Відбулася між нами приблизно така розмова:

– Миколо Івановичу, у мене підрастають два сини, хлопці здібні, вчаться у гімназії. Проте як вам сказати: великих знань вони звідти не винесуть, а я хотів би їх спрямувати по дипломатичній лінії... Чи не погодились би ви підготувати їх з юриспруденції?

Перший раз за весь час нашого знайомства я помітив, як холодний погляд, яким Гулак відмежовувався від людей, зм'як, очі звільгли, він проказав тихо:

– Вельми вдячний вам...

– То приходьте – тричі на тиждень по вечорах... Тепер я хочу вас дещо спитати. Ваша відповідь не вплине на те, про що ми тільки-но домовились... Чому ви так впираєтеся проти пропозиції Орлова, адже ваше життя могло б піти зовсім інакшим трибом, ви ж ще молодий.

– Ваше превосходительство, – знову схолодніли очі в Гулака, – якщо ви цього самі не розумієте, то я не зможу вам і пояснити, ви ж по той бік бар'єра, разом з Орловим. Подумайте зрештою: чи маю я право плюнути в душу тим, хто мені повірив?

– Пардон, мосьє, пардон... Вони ще на слідстві плюнули вам в обличчя, і нині – я знаю про це краще за вас – Костомаров живе собі з матір'ю в Саратові і працює над історичними монографіями, Куліш у Петербурзі, там уже й Білозерський, тільки ви...

– То що ж ви хочете – щоб усі всіх пообплывували, хай ні на кому чистого місця не лишиться?.. Та не тільки я – Шевченко муштрується за Уралом і не кається, ні...

– Облиште амбіції, не ставте себе в ряд доморослих пророків! Радищев, Лермонтов скільки напротестувались, їх нема, а імперія стоїть фортецею і буде стояти. Та невже ви повірили, що головою можна мур пробити? Я просто дивуюся: така освічена людина, а поводитесь, як оті загонисті офіцерики з Сенатської площі!

– Я сидів у тому самому казематі, що й Микола Іванович Новиков, знаменитий журналіст Росії, – невже і він нагадує вам загонистого офіцера?

– Вибачте, – змінив я тон розмови, – я не проти, щоб людина зберігала вірність своїм ідеалам і переконанням. Тільки – з розумом! У межах законів, а як же інакше? Вам відомо про царський подарунок Пушкіну? Коли Пушкін написав вірша «Анчар», у якому недвозначно назвав володарів носіями отрути, наш цар передав для поета через Бенкендорфа тільки що видане «Повне видання законів Російської імперії» у тридцяти двох томах. Щоб знав, у яких рамках вільнодумувати. А там вирок і Новикову, і Радищеву...

– Розумію... Погроза була виконана – і Пушкіну, і Лермонтову. Наш господар переступив рубікон сором'язливості. Катерина тільки погрожувала письменникам стратою, а Микола вперше в історії повісив поета.

– Так, так, Рилєєва. Та цар тоді не знав, що керівник Північного товариства ще й поет. Потім пошкодував – коли дізнався...

– Жалісливий цар, – зіронізував Гулак, але я пропустив його іронію повз вуха. – Я зрозумів, для чого ведете ви цю розмову. Та не відбирайте, прошу вас, єдиного, що зосталось при мені і з чим я хочу пройти через життя...

– Вашої стійкості?

– Так. Стійкість, сказав Монтень, це властивість людини терпіти лихо тоді, коли з ним немає змоги боротися чи уникати його. А переді мною, самі бачите, скільки тих лих стелиться...

Ні, я таки полюбив його, вчителя моїх синів. Чого він тільки не навчив їх, крім юриспруденції: літератури, математики, фізики... Тепер, коли вони зробили гідну кар'єру і втішаються пошаною в товариствах, я всім цим завдячую йому... Боже, Боже, ці самі слова я сказав намісникові після того, як мене понизили в посаді... Але хіба переконаєш людину, коли в неї замість душі – шинель... Намісник опустил очі, а рішення не змінив.

Отак минуло шість літ у Пермі. Губернатора Огарьова перевели в Петербург, мене призначили на його місце. Цілий рік я добивався, щоб з Гулака зняли поліцейський нагляд. А коли домігся – він виїхав до Одеси. Перед від'їздом Гулак зайшов попрощатися, жінка моя просльозилася, хлопці навперебій просили його залишитися, а я попросив, щоб беріг себе. Серце болить, коли такі люди марно гинуть. Петрашевський помер над Єнісеєм, Чернишевський волочить кайдани в Сибіру, Добролюбова з'їли сухоти... Та й Шевченко, знаєте, усе-таки

постать. І всі головою об мур бились, не хотіли в покорі віддавати свої знання людям. Що воно таке: як тільки трохи більше розуму – так і за революцію! А подумай – що вона дасть, крім крові? Ет... То сказав мені Гулак: «Я дав собі обітницю мовчання, ваше превосходительство. І не зламаю її, ні для чого вже...» Отака то людина... Через сімнадцять літ, приїхавши на Кавказ, я почув про знаменитого кутаїського вчителя Гулака. Звісно, не забарився перевести його до Тифліса. А потім – зустріч... Хіба я міг не обняти давнього друга моєї сім'ї?

Весь час маю його на оці: дуже поважають його люди. Нещодавно, не без моїх клопотань, отримав він звання заслуженого вчителя з доволі високою платнею. А от орден святого Володимира цар особисто заборонив йому видати. Та що тут дивного: гріхи не забуваються. Колись обвішаний орденами розжалуваний генерал Волконський, декабрист, маючи вже шістдесят сім років, просився під Севастополь простим солдатом. Відмовили... Я викликав до себе Гулака, щоб якось йому царську відмову делікатно пояснити, а він каже:

– За підвищення платні дякую, у мене сім'я, гроші потрібні. А орден – навіщо мені цяцька? Ні кращий, ані багатший від нього не стану. Солдати – ті добиваються в боях Георгіївського хреста, бо знають, що кавалера цієї відзнаки ніхто не має права засудити до шпінтутенів. А вчителеві це не загрожує. Принаймні нині...

Вересень, 1881, Тифліс. День

Професор Дмитро Іванович Іловайський, не виходячи за кафедру, з місця й сидячи, почав читати реферат «Про народність гуннів», які в четвертому столітті нашої ери сколихнули всю Європу і дали поштовх до великого переселення народів.

Головуючий на першому засіданні відділу історії та етнографії Микола Іванович Костомаров механічно відсторонився від суті доповіді Іловайського – це єдина тема, у трактуванні якої їхні погляди збігаються, у всіх інших вони запеклі супротивники і позиції давно викладені у працях – тематика досліджень в обох учених майже одна й та ж.

Хвалити Бога, що хоч сьогодні не зачіпає історії Росії, власне кажучи, не Росії, а парадного життєпису царів і полководців – з відвертим й умисним ігноруванням духовного буття народу. А гунни – історія віддалена, і шановний професор змушений тут приглушити свої віронопадданські пристрасті.

Голос доповідача вряди-годи підстрибував, активізуючи аудиторію, то стихав і зовсім губився, переходячи в незрозуміле бубоніння; доповідь Іловайського про гуннів була зреферованим великим дослідженням ученого, з яким він після часткових публікацій виступає уперше на з'їзді вчених, – потім неминуче спалахне дискусія, не всі ж погоджуються з гіпотезою слов'янського походження гуннів.

Костомаров не слухав. Сидів на чільному місці за довгим столом, пообіч якого в рядах крісел при мерехтливому саяві свічок тьмяніли силуети присутніх. При своїй короткозорості Костомаров не розрізняв облич, та й не намагався, його погляд ковзнув між нахиленими головами понад столом аж у другий кінець зали і зупинився на трьох освітлених страусових яйцях, що висіли у проймі розписаного в'язю міхраба, вмурованого в стіну... Чому православний Воронцов помістив в інтер'єрі дзеркальної зали священний ісламський атрибут, важко сказати; а може, у символі мусульманської духовної зосередженості – страусових яйцях – є щось справді магічне, може, намісник у хвилини дозвілля, уподібнюючись імамові, відмежувався від марності високої державної служби і думав про сенс власного існування без чинів, посад, багатств, палаців, про власне «я» з його єдиною правдивою вартістю – сумлінням, бо чому в цю мить прикувався до міхраба зір уславленого вченого Костомарова, чому в мент споглядання ісламського символу віри забув він про наукові проблеми, які завжди були змістом його життя, і ніби вперше відчув, що існує во плоті – із своїм знемічненим тілом, втомленими звивинами мозку, хворими очима, теплими пальцями ніг, які незабаром схолонуть, і настане

кінець усьому; існує окремо від мислення, а мисль спостерігає збоку його душу, що прозирає крізь кволу тілесну оболонку, оцінює, судить, складає вирок не на нині – на віки; і та мисль не може зараз переадресувати йому власні його слова, продиктовані під час хвороби для автобіографії, слова, присвячені людині, котра сьогодні не хотіла признати його: «Больше сея любви никтоже имат, да еще положит душу за други своя».

Не маю я любові? Хто сміє сказати... Що ж тоді спонукало мене зробити все те, що я зробив?

Усе життя – від першого самоусвідомлення аж донині – промордувалося в неостудній пристрасті до книг, знань, до невсипущої праці, через яку втратив усе, що належить кожній людині: сім'ю, здоров'я, затишок – хіба це не любов? А якщо ні, то які почуття гнали його, немов ерінії Ореста, по всьому світу, помщаючись чомусь саме йому за темноту народу, серед якого виріс, – шукати зернин історичної правди, щоб повернути зір і слух, а головне – мисль знівеченим рабством людям? Себелюбство, марнославство, пиха? Таж ні! Для того, щоб уславитися і залишитися у вимірах часу серед нащадків, не конче написати сотні книжок, спорудити храм, міст, місто чи намалювати Мадонну, не конче приймати на себе прокляття необхідності творення, не конче вкладати любов у шедеври, можна вкладати зло у стихію нищення і цим уславитися на віки. Хто знає нині Херсифрона, зодчого храму Артеміді в Ефесі? А палія Герострата знають усі...

Хай буде – ми забули про друга, хай буде – колись провинились перед ним, але ж і він не святий: чому не обіззався хоча б до Тараса, який нічим перед ним не завинив? Яке він має право нести своє озлоблення через десятиліття і, нічого корисного не зробивши, самовільно надівати на голову терновий вінок мученика? Не відрікаюся від своїх слів – справді «больше сея любви никтоже имат», але ж віддав він душу за друзів своїх добровільно, давши їм можливість творити добрі справи. Чому ж тепер хоче плати за свій вчинок, чому розпинає себе на хресті, чекаючи поклоніння? Та хіба ліпше було б, якби пропали всі? У святій справі добротворення кожний виконує, що може, і в тому його призначення, а діло народжується одне, різними зусиллями створене... Якби всі однаково вчинили, хто видавав би журнал «Основа», в якому надрукував свої останні поезії Тарас Шевченко, – зробив це Василь Білозерський; хто видав би «Записки о Южной Руси», якби не Панько Куліш, хто нині, замість мене, писав би історію України, хто, зрештою, просвіщав би хоча б таких, як візник Фрол, котрий убив мого батька тільки тому, що той, не вірячи в Бога, звільнив його від страху перед Страшним судом?

Від страху совісті?..

З глибини півстолітньої давності зринули напівукраїнське село Юрасівка Воронежської губернії, колишня кріпачка Тетяна Петрівна – мати, поміщик Іван Петрович і усиновлений ним хлопчина, а ще покраплена очеретяними острівцями річка, що обмивала маєток і березові гаї. Біля хлопчика – жодної гувернантки, жодного домашнього учителя, тільки батько зі своїми Руссо й Вольтером, затятий безвірник, який за будь-якої нагоди і без неї водно твердив кріпакам, що Бога нема. О, якби він міг їм, Фролам, замість віри в Бога, що для них був і совістю і страхом, дати світло науки! Невчасно взявся руйнувати релігію, і тому я донині, ревно сповідуючи її, боюся учення Чернишевського, котрий так само, як і мій вітець, тільки на рівні високого розуму, викликає нігілізмом сатану з пляшки, страшного темного джина, який вчинить з нами те, що вчинив Фрол, коли звільнився від страху перед Страшним судом. Я ж і Гулака, і Шевченка переконував, що спершу треба людям дати буквар, а вже потім кликати до сокири...

«Поїдемо до лісу, сину», – сказав мені батько, сідаючи в тарантас. «Я сьогодні хочу стріляти з лука», – уперше в житті відмовився я від батькового запрошення. «Ну то стріляй, а я поїду».

Минув мій останній несирітський день, настала перша сирітська ніч. Мати допізна чекала батька з вечерею. І враз у прочинені двері з темряви до світла вбігає переляканий візник Фрол,

він, немов демон, пролітає крізь мої очі, вуха, і очі сліпнуть, вуха глухнуть, рот німіє від страшної вістки, яку він залишив у мені: «Барина коні кудись понесли!» Перед досвітком ми привезли з лісу батька – з розбитою головою, невпізанного, а за той час, що нас не було, хтось украв із шкатулки кілька тисяч батькових карбованців. А потім – наче в жахливому сні – якісь люди, що називалися моїми дядьками, наказують мені йти до передпокою і служити там «козаком». Я плакав, не розумів, за що спіткала мене така кара, а лакеї зло втішалися: «Досить панувати, Миколко, тепер ти такий самий холоп, як і ми». Врятувала мати – за свої збереження купила хатину в Юрасівці, а мене віддала вчитися у Воронежську гімназію.

...Б'ють дзвони на сільській дзвіниці, випускник гімназії Микола Костомаров мчить до церкви, бо збігається туди народ; на могилі Івана Петровича гризе землю розпластаний забавцьканий візник Фрол, і кричить, і б'ється в конвульсіях: «Дзвоніть у всі дзвони, скликайте людей, я вбив барина, гроші взяв, бо він навчив нас не боятися Страшного суду. А той суд є, та не там, – тицяв рукою в небо, – а тут, тут!» – і бив себе щосили кулаком у груди.

«Тут, тут», – прошепотів Костомаров і прокинувся з задуми.

Голос професора Іловайського бубонів десь далеко й приглушено, слів Костомаров не розрізняв, і це пригнічувало ще дужче – усвідомлював, що до нього добирається ще й стареча глухота... Втім, як завжди у хвилини розпачу і зневіри, прийшла на порятунок Аліна – найсвітліше диво в його житті, яке не дало йому пропасти.

З-поміж усіх учениць-красунь «зразкового пансіону» Лаури Осипівни де Мельян запримитив тільки її, та навіть мріяти про неї боявся, пам'ятаючи про свою незграбність, сором'язливість. А вона, те шістнадцятирічне янголя з довгим русим волоссям, зігравши на випускному вечорі варіації Ліста на роялі, шепнула на вухо Костомарову, коли він прийшов привітати її з успішним екзаменом: «Я кохаю вас».

І все. Більше він од неї не вимагав признань, бо повірив, і ту віру не зрушила ні її мати, пихата дворянка, яка снувала інтриги, щоб розбити альянс її дочки з незаконнонародженим сином кріпачки, ні арешт 29 березня у переддень шлюбу, ні довга і безнадійна розлука... Миколо, мій давній друже, та хіба тільки ти перестраждав? Усім нам випало сповна...

– Про слов'янське походження гуннів свідчить чеський учений Шафарик, – зринає голос доповідача.

Іловайський підносить вгору вказівного пальця, і він стримить якийсь час над похиленими головами, немов щогла на завантаженій мішках баржі, – таке порівняння розвіює на мить гнітючий настрій Костомарова, але знову при тьмяному світлі облягають тіні сумнівів: скільки ще встигне його мозок висівати зерно доброго й розумного, коли тіло так жорстоко слабне. І чи зійде засів?.. «Не тільки візантійські письменники Феофан і Кедрін словом «гунни» називали слов'ян, – цитує доповідач Шафарика, – західні письменники, починаючи від Беди Венерабіліса, гуннами називали теж слов'ян. Тому зрозуміло, чому в германських народних переказах та інших давніх пам'ятках під словом «гунни» маються на увазі слов'яни».

Костомаров згоден. Цю думку він обстоював на лекціях у Київському університеті. Не був упевнений у цілковитій вірогідності гіпотези Шафарика, але вона йому імпонувала, ідеї слов'янського месіанізму дедалі більше заповнювали голови молодих учених, з ним погоджувався і Микола Гулак... Так, так, з Миколою вони багато в чому сходилися, і якби не сорок сьомий рік... Якби не лихий рік, не було б сьогоднішньої нестерпно прикрої зустрічі, вони обидва, можливо, працювали б професорами в Київському чи Петербурзькому університетах – як друзі й однодумці... Але таки з його вини впало на них горе, з його одержимості, хворобливого нахилу до таємних корпорацій.. Ось ці слова буквально я сказав йому в очі при Дубельтові... А хіба дотоді не попереджував його і всіх, що за Літнім садом стоїть колишній дім Кочубея, а в ньому – моторошний Третій відділ, заснований на пропозицію генерала Бенкендорфа в день народження Миколи І 1826 року? Хіба я не говорив Гулаку напівжартома, що тією хустинкою, яку вручив Бенкендорфу цар, щоб він утирав очі нещасливим, передавлять

горло після першого крамольного слова? Скільки тепер із своїм розумом і працьовитістю він міг би дати!.. Де був, що робив весь цей час? Давно думалось – пропав. Пропав, так легко вибув із списку живих, що ми ні разу й не поцікавилися – ніхто, не тільки я. Не тільки я! Але чому ж він усе-таки не обізвався – до Шевченка, Куліша, Білозерського, Навроцького... Навроцького?.. Ні, про нього теж ніхто нічого не знає... І цей теж пропав, професоре Костомаров? Як ти просто поділив своїх колишніх друзів на тих, які написали книги і через те мають певну вартість, і на безвартісних – які не написали книг... А може, вони мають таку вартість, якої ти не гідний, і вона колись, мов щире золото, буде знайдена скарбошукачами і засвітить, і затьмарить або ж кине тінь на твою добру пам'ять? Чому я оцінюю тільки видиму продукцію, як маклер на контрактах товар? Шукаю для себе виправдання? Мабуть, так. Бо ж у своїх працях виходив з інших засад. Ще в Харківському університеті, починаючи писати хроніку епохи Богдана Хмельницького, я замислився, чому наша історія водно тлумачить про життя державних діячів і нехтує простою людиною, її внутрішнім світом, духовним багатством, побутом, способом життя, адже в надрах цих категорій народжується завжди те, що потім в окремих особистостях виявляється талантом вождя, поета, ученого; чому ми забуваємо про спонуку, про причини, про генезис явища? Чому ми пам'ятаємо, хто з войовників скільки чого захопив, визволив, убив, награвував, віддав, а не цікавимося, де зародився добрий чи злий чин? Я ходив по селах, сидів у шинках, записуючи пісні, легенди, билиці, щоб збагнути особистість народу, того натхненника всіх діл, – чому ж тепер забуваю або хочу забути, що без оточення, без того ж Гулака, який віддав душу за други своя, не було б нині мене – такого?

Цікаво, куди він пішов... А може, десь тут? Я повинен з ним зустрітися.

Професор Гловайський закінчив читати доповідь про гуннів. Присутні повернули голови до Костомарова, вантажена баржа ожила, треба було вести далі засідання. Костомаров узяв слово.

– Я згоден з професором Гловайським, – промовив. – Ще в університеті Святого Володимира в Києві я висловлював думку, що поневолені первісні слов'яни, подібно як потім козаки, створили в пустелях військо і вдарили на готів. Літописець Гельмольд твердить, що озлоблені германці назвали їх собаками – від слова Hund. Подібно, як польські шляхтичі українських селян – psia krew.

– А я не згоден з вами, професоре, – підвівся у кінці столу молодий чоловік. – Я слухав ваші лекції у Києві, моє прізвище Загурський, і тоді теж сумнівався у ваших доказах. На двох-трьох словах виводити цілу теорію і забувати про те, що антропология свідчить про туранське походження гуннів, – несолідно.

– Антропологи часто помиляються, – відповів Костомаров. – Ви маєте які-небудь літературні докази хибності моєї здогадки?

– Ні, не маю.

Тоді підвівся з останнього ряду старий чоловік в окулярах.

– Моє прізвище Гулак... Професоре Костомаров, я хочу спитати, чи у вас самого є докази вірогідності вашої здогадки? Адже жодна німецька літературна пам'ятка її не підтверджує. У «Пісні про Гільдебрандта» і в «Пісні про Нібелунгів» гунни названі Huni, а їх країна – Hunland. Звідки ви взяли оте «<d>»?

– Я приймаю ваше зауваження, Миколо Івановичу, – відказав Костомаров і підвівся. Усі повернулися до Гулака, здивовані цим знайомством. – Залишіться, прошу вас, продовжимо дискусію... Панове, сьогоднішнє засідання нашого відділу закриваю. Завтра виїжджає археологічна експедиція поїздом у Міцхету. Членів Археологічного товариства запрошую сюди на дев'яту годину.

Дзеркальна зала спорожніла. Костомаров і Гулак поволі підходили один до одного – два похилого віку чоловіки, яким судилося нині вернутися у молодість. Віддаль між ними скорочувалася, обидва, короткозорі, йшли ніби наосліп; догоряли свічки на канделябрах, згущувався

сутінок, і був він потрібен тепер обом, щоб на час важкої розмови не заглядати крізь захищені окулярами очі у зранені душі, щоб не відсахнутися один від одного знову, щоб не видно було в поглядах ні докору, ні каяття, щоб не зайтрів давній біль, щоб за них у темряві зали перед таємничим міхрабом, мов перед сповідальницею, говорили зараз тільки свідки минулого.

Костомаров і Гулак поволі підходили один до одного – два похилого віку чоловіки, яким судилося нині вернутися у молодість.

Вони сіли один супроти одного, їх відмежовувала мармурова холоднеча стола, якийсь час мовчки й пильно приглядалися, щоб віднайти в обличчях хоч дрібний слід молодих років; той слід прозирав – з постави, погляду, рис лица; і не було його – так не схожа зморожена листопадом деревина на свою першоподобу в травневому буянні.

Мовчанка тривала довго, обидва відчували незручність, ніби застрягли у в'язкій смолі, ще мить – і хтось перший підведеться, щоб піти геть назавше; Костомаров не хотів цього, він посунув по столі руку, щоб діткнутися зап'ястя Гулака, та не посмів, хоча Гулак не забирав руки, – постукав пальцями по столі, проказав, щоб таки почати розмову:

– Я познайомився нині з Горяєвим. Це твій друг, він любить тебе... Горяєв згадував про Ніколадзе. Ти, бува, не зустрічався з ним тут, у Тифлісі?

– Чом би й ні... Я його автор, він редагує російську газету «Обзор».

– Він добре знав мене. І я його... Роки, роки... Не розповідав тобі нічого про мене?

– Розповідав...

Ніко Ніколадзе

Хтось із грецьких філософів, не пам'ятаю, висловив думку, що набагато краще втручатися в суперечку ворогів, ніж друзів, бо опісля один із друзів стає тобі ворогом, а один з ворогів – другом. Та оскільки я не знаю справжніх нинішніх взаємин цих двох мужів, говоритиму тільки те, що мені відомо, – без симпатій і оцінок.

Спершу – про Костомарова.

Добре пам'ятаю ту бурхливу весну 1860 року. Петербурзьке студентство бродило, мов молоде вино-маджарі, з уст молоді не сходило ім'я Гарібальді. Знаменита тисяча червоносорокчаників, в якій, крім італійців, служили добровольцями росіяни, українці, поляки, хорвати, висадила на Сицилії, Гарібальді проголосив диктатуру від імені короля Італії Віктора Еммануїла. Вперше за останнє десятиліття свобода, за яку пролило кров чимало народів Європи, стала явою, а не лише мрією відомих і невідомих борців; цей факт грізною примарою постав перед закріпаченою Росією, образ італійського героя «із золотим серцем і твердим лобом бика» заволодів умами столичної молоді, ми так і називали його – золотосердим і твердочолим, захоплюючись людяністю і завзятістю Джузеппе.

Про ту атмосферу Акакій Церетелі недавно сказав так: «Саме натоді виступив колишній саратовський семінарист Чернишевський. Очолівши журнал «Современник», він разом із Добролюбовим і Некрасовим кинув революційний заклик Росії. Завурушилася країна, закувати її знову в кайдани стало неможливо».

Слова Церетелі передають суть подій, проте зовсім не відтворюють настрою, збудження, гарячкості, готовності до самопожертви і водночас певної «модності» на революційність серед студентства.

Про Чернишевського сперечалися; Тараса Шевченка, який двома роками раніше повернувся у Петербург із заслання, обожнювали, і він був у ореолі своєї високої слави; про Достоевського, який після закінчення дисциплінарної військової служби в Семипалатинську оселився у столиці, ходили легенди і побрехеньки зовсім протилежного змісту: як він поведився, коли петрашевцям оголосили смертний вирок, – достойно чи боягузливо... Та всі ці імена називалися поряд з іменем Гарібальді.

Ми, кілька грузинських «тергдалеулів», які навчалися на вірмено-грузинському відділенні факультету східних мов Петербурзького університету, не пропускали жодної зустрічі з поетами, жодного літературного вечора. Кожен мріяв побачити Шевченка – який же він у житті, пей український Амірані, котрий проспівав кавказцям гімн свободи?

Одного разу нам пощастило: наша трійця – Ілля Чавчавадзе, Акакій Церетелі і я, – прочитавши афішу, з великими зусиллями протиснулися в переповнену залу Пасажу, де виступали Шевченко і його друзі – Олексій Писемський, Володимир Бенедиктов і Аполлон Майков. Вигляд Шевченка нас вразив і розчарував: нам, молодим, уявлявся він гігантом, розлюченим пророком, Юпітером, який вергає з небес спопеляючі блискавки на голови хортів, і гончих, і псарів, прорікаючи віще: «Борітеся – побороте!», а побачили звичайного, добродушного, лисого, без кровинки на лиці, з худими руками, переплетеними синіми жилами, змученого чоловіка, і серця наші стиснулися з жалю, що на очах згасає велика людина, яка кинула всім народам революційний клич. І тоді я подумав, що талант – це могутня і надзвичайно рідкісна суспільна сила; разом з тим вона вразлива, ніжна і нетривка, а тому вимагає обережного догляду за собою... Ха! Догляду? Віками талант кайданили повелителі із страху перед наймогутнішою зброєю – правдивим словом, цькували заздрісники, зневажали простаки, плювками прибивали до хреста генієм осяяну душу злобні пілати – щоб потім, після злочинної розправи, подібно до боягуза апостола Петра й гонителя Павла, першими сповістити люд про воскресіння пророка, назвати себе його вірними соратниками і стати поруч нього одесною і ошуйцю. І рідко хто, та ні – ніхто не знаходив у собі мужності повіситись із сорому, як Юда!

Шевченко читав вірші велично. Нам хотілося почути його «Кавказ», та знали ми, що цієї поеми, за яку промучився десять років у неволі, поет неспроможний тут прочитати. Та не менше були вражені його «Подражанієм Ісаї»:

Оживуть степи, озера,
І не верстовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику,
Позіходяться докупи
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

Не можу передати тодішнього свята наших душ. Хотілося жити, боротися, віддати життя на широких шляхах за волю! Шевченко вже не здавався нам хворим, знищеним, змарнованим, а насправді могутнім гігантом, і ми вигукували: слава! слава! Тарас стиснув повіки, щоб стримати сльози. Натовп не розходився. Поета взяв під руку не знайомий нам костолиций чоловік в окулярах, який під час виступу мовчки стояв з ним поруч, і повів крізь тижбу до виходу. Хтось позад мене сказав: «Це Костомаров». Я оглянувся: за мною стояли два знайомі студенти. «Історик»? – спитав я. «Так, він завтра читатиме в університеті свою першу лекцію».

– Ніколадзе розповідав мені й про останні роки життя Шевченка, про похорон... Ти щасливий, Миколо: бачив Тараса ще раз, – зітхнув Гулак.

– Він заїжджав до мене в Саратов, повертаючись із заслання, та не застав, я тоді їздив до Праги... Розхвилював мою стареньку матір, вона любила його, як сина. А вірша «Веселе сонечко ховалось», написаного в казематі, мені присвяченого, водно повторювала, плачучи: «Дивлюсь: твоя, мій брате, мати чорніше чорної землі іде, з хреста неначе знята...» Коли я повернувся, Тарас уже відсиджувався у Нижньому...

– І ти не поїхав його провідати?

– Не зміг...

– Щепкін вибрав час.

– Так, я знаю... Я зайшов до Тараса, як тільки приїхав до Петербурга, – в академію, в його кімнату. Не впізнав мене. Я вимовив: «Ти ж говорив мені, що будемо ще разом жити, – так і сталося». Тоді він кинувся до мене, обняв і проказав чомусь оці слова з одного казематного вірша: «Ніколи, братія, ніколи з Дніпра укупі не п'ємо...»

– З Дніпра укупі не п'ємо... – повторив, мов відгомін, Гулак.

Аудиторія була до краю заповнена студентами, професурою, а також людьми, які не мали ніякого відношення до університету, тим паче – до історичної науки. А може, й мали: фіскальство – спеціальність універсальна, таємні агенти залізають разом із своїми бандулями¹⁵ не лише в аудиторії, а й у душі... Бажаючих послухати першу лекцію запрошеного на кафедру російської історії відомого вченого, автора монографій «Богдан Хмельницький» і «Бунт Стеньки Разіна», вчорашнього заслання, з якого нещодавно височайшим маніфестом знято поліцейський нагляд, було більше, ніж могла вмістити аудиторія, слухачі юрмилися в коридорах, стояли у проходах, у відчинених дверях.

Костомаров хвилювався. Він надто довго, як нам здавалося, протирав хустинкою окуляри, гортав сторінки конспекта, і ми заздалегідь розчаровувалися: професор свою лекцію буде читати, до того ж, певно, не підводячи голови, бо короткозорий, а нам хотілося свята не меншого, ніж учорашнє – в Пасажі. Нам хотілося почути нове, досі ще вголос не мовлене слово науки, яке зруйнувало б усталені зашкарублі погляди на історичний розвиток суспільства, чей же прокотилися Європою революції, переміг Гарібальді, вистраждали заслання Шевченко, Достоевський і він – Костомаров! В ім'я чого? Та передовсім – в ім'я встановлення правдивої ціни духовних набутків народу!

Професор ніби відчув наші побоювання і побажання, відклав набік папери і розпочав лекцію.

– Сьогодні я прочитаю вступ до історії початку Русі, спробую намітити стовпову дорогу у трактуванні проблеми руської державності. Держави часто були плодом випадкових завоювань, і тому вони майже завжди складаються не з однієї народності, а з багатьох, кожна з яких має свої власні традиції. Та, перебуваючи під зовнішньою формою об'єднуючої влади, протягом століть ті народності витворюють традиції спільні, які належать однаково їм усім. Тому-то, приступаючи до теми утворення Руської держави, я хочу передусім звернути увагу на риси місцевої історії земель, які увійшли до складу Русі, бо тільки в їх надрах витворювалася специфіка державного керування, самобутня, органічна, самостійна, і в жодному випадку не була привнесена іззовні в готових формах.

І тут Костомаров навдивовижу нещадно і сміливо розбив незаперечними аргументами офіційну, затверджену негласними указами теорію нормандського походження Руської держави, доведену ветераном російської історії Михайлом Петровичем Погодіним до крайніх меж, мовляв – дивіться: не варта вона ні абаза!¹⁶

Це й було тією новизною лекції Костомарова, якої ми так чекали. Новий погляд на історію нам, грузинам, вельми імпонував, адже ідеологи завойовників Грузії намагалися, де тільки могли, довести безперспективність розвитку власного духовного життя нашого народу і, добираючись до його найглибших витоків, стверджували чужинське походження грузинського народного епосу, мови, пісні, билиці.

Костомаров закінчив лекцію, мертва тиша запала в аудиторії, і по хвилині мовчання, яке породжує сильне захоплення, підвівся блідолиций, з чорною бородою чоловік, у якому я впізнав молодого критика Добролюбова, і вигукнув:

¹⁵ Постолами (*груз.*).

¹⁶ Дрібна грузинська монета.

– Браво, професоре!

Тоді вибухнула овація. Вона довго не вщухала, а коли врешті схлинула, з переднього ряду почулася вимоглива репліка:

– Пане Костомаров, я викликаю вас на публічний диспут з цього питання!

– Приймаю ваш виклик, професоре, – спокійно відказав Костомаров Погодіну.

Ще раз пролунали оплески, кілька студентів і ми троє підійшли до кафедри, узяли Костомарова на руки і, здіймаючи аж до стелі, винесли його в коридор.

Студенти оточили професора і довго не відпускали, посипалися запитання з приводу диспуту з Погодіним, Костомаров не встигав відповідати; потім до нього протиснувся молодий чоловік в окулярах, був це Чернишевський. Він обняв Миколу Івановича і промовив:

– Дорогий друже, ось настала хвилина, якої ніхто з нас і не уявляв, коли ми з вами жили в Саратові. Порівняйте те своє становище, коли саратовський поліцмейстер міряв вас тією ж міркою, що й власників публічних будинків і безпросвітних пияків, з нинішнім: задля такої миті не один погодився б перетерпіти все те, що судилося вам.

– Спасибі, мій добрий колего, – відказав розчулений Костомаров. – Але я не дуже довіряю оваціям. Нині – «осанна!», завтра – «розіпни його!»

– Але ж ви добре знаєте, професоре, – насмілювався я втрутитися в розмову, – що суспільну думку досить часто накидають публіці власть імушці демагоги, публіка не завжди винна. А тому той, хто став речником у певному середовищі, не сміє ні на йоту відступати від своїх позицій – тоді рано чи пізно народ переконається в його правоті.

– А якщо надто пізно? – приглянувся до мене Костомаров.

– Поняття «надто пізно» не існує, – відказав я. – Неминуче прийде час повсюдного обгородження суспільства, коли справедливість посяде належне їй місце...

– Це може статися лише тоді, – мовив Костомаров до Гулака, – коли настане свобода... Роком пізніше я поїхав до Італії. Застав там велике свято: у містах майоріли прапори, ошатно вдягнений народ вийшов на вулиці – Італія відзначала свій день визволення. Під час подорожі трапилась мені пригода через неухважність, ти добре знаєш цю мою ваду. У Генуї забув у човні гаманець з грішми. Я був близький до розпачу, уявляєш: залишитися у чужому краю без грошей! Та ось до мого готелю допитався човняр, знайшов мене і віддав гаманець. Я дуже здивувався, чому він це зробив. «Я служив у війську Гарібальді!» – гордо відказав човняр. Усе просто, дивуватися нема чого: воля облагороджує людей, неволя робить з них покручів...

– Не згоден з тобою, – Гулак пильно глянув на Костомарова. – Людей, які знають, чого прийшли на світ, неволя загартовує, випробовує, мов вогонь крицю... У грузинському літописі «Картліс цховреба» є оповідання про кохтиставських змовників проти монголів у XIII столітті. Зібралось їх вісім князів на чолі з Цотне Дадіані. Цотне залишив друзів у Кохтиставі й поїхав збирати військо, та хтось у ту ніч навів на змовників ординців. Їх схопили й катували найдикишим способом: намазали всіх медом і в спекотний день віддали на поталу осам. Цотне, на якого впала тінь зради, приїхав добровільно у ординський табір, вимазався медом, зав'язав сам себе і розділив страшну долю своїх товаришів. А міг жити, виховати сина-спадкоємця, міг зібрати нових змовників або щось інше корисне зробити для людей; та ні – вибрав смерть, щоб довести ворогам здатність свого народу на жертву за волю, ствердити його духовну висоту.

– Не кожен може так вчинити, Миколо... В образі князя Цотне ти бачиш себе?

– Зовсім ні. Мені, людині звичайній, посередній, для того, щоб зберегти по собі добру пам'ять, не залишалося нічого іншого, як дотримуватися вірності присязі. Це єдине добро, яке зміг зробити... Але Шевченко... Тарас знав, що він великий, що нащадки багато дечого зможуть йому й простити, та ось... Коли він переправлявся через Дніпро, поромщик показав йому на жандармів, що стояли на протилежному березі, й порадив викинути у воду свої папери. Міг це зробити – народ простив би. І залишився б він на волі для добрих діл – ще б малював

і писав... Та, мабуть, знав він – і тому вибрав неволю, – що без його книжечки «Три літа» ми не мали б *такого* Шевченка. Мали б іншого поета, звичайного, які були і будуть, – він же став героєм, який своїм подвигом врятував самоповагу й гідність народу для усіх прийдешніх поколінь.

Мені пощастило: моя репліка про «облагороджене суспільство» чи то сподобалася Костомарову, чи заінтригувала: він запросив нас з Акакієм та Іллею на літературний вівторок у «Балалайвку» – так називали готель Балабіна, де тимчасово замешкав професор.

Ми тоді не грішили надмірною скромністю, не тремтіли перед авторитетами, не кланялися сильним світу цього, скупилися на похвали, наш максималізм був крайнім, ми шукали в людях тільки ознак геніальності; зрештою, ми були грузинами, які завжди знають собі ціну і ніколи її не применшують, тож зневажали ми посередність і здивувати нас чим-небудь було важко.

Проте ми з Церетелі (Чавчавадзе захворів) аж пригнулися, побачивши в блискуче мебльованому номері живу скульптурну групу.

За круглим столиком сидів, відкинувшись на спинку крісла, Тарас Шевченко, навпроти нього – напружений, мов до стрибка, Костомаров; збоку стояв Чернишевський із закладеними в кишені сурдута руками, гривка чорного волосся впала на чоло; біля серванта осібно стояв молодий хлопець з розчервонілим обличчям. Нам ніхто не відчинив дверей на стукіт, ніхто й не помітив, коли ми зайшли. Суперечка мужів була в найвищому розпалі, ми не могли спочатку вловити її змісту, та проте самовпевнені нігілісти схилили голови, мов школярі, перед обличчям розгніваних пророків.

Прислухавшись до розмови, я зрозумів і здивувався – адже кілька днів тому вони називали один одного друзями, – що Чернишевський звинувачує Костомарова у гріху відступництва і Шевченко стоїть на боці Миколи Гавриловича. Раптом суперечка стихла – так буває, коли вичерпуються аргументи або ж супротивники бояться у своїх звинуваченнях зайти надто далеко.

Тоді юнак, який стояв біля серванта, – потім ми зрозуміли, що це він спричинив дискусію, – різко повернув голову до Костомарова і заговорив, користаючись із затишшя:

– Шановний професоре, ви не відповіли відверто на жодне моє запитання, а я прийшов від імені студентів, які обожають вас. Нам треба знати, як ви ставитеся до введених ректором Плетньовим нових університетських правил. Ви відмагаєтесь – не ваша це, мовляв, компетенція, ви не в силі нічого змінити. Хай і так. Але нас цікавить ваша позиція, моральний бік справи: якщо ми будемо страйкувати – ви підтримуєте нас?

– Я не готовий зараз на це відповісти, – ухилився Костомаров.

– Як – ви не готові зараз збагнути такої простої речі: коли міністерство затвердить плату за навчання в сумі п'ятдесяти карбованців на рік, то двері *almae matris* будуть відчинені тільки для дворян? То на чиєму ви нині боці – колишній ліберал, мало того – революціонер?

– Прошу не наклеювати мені ярликів, які не відповідають моему світоглядові! – спалахнув Костомаров.

– Вибачте, але досі ми знали... Ну, гаразд. Як ви тоді розцінюєте заборону сходок, концертів, спектаклів – не з погляду політики, а культурного діяча? Дайте відповідь нарешті, найавторитетніший професоре, якого студенти носять на руках! Від вас залежить успіх студентського виступу: якщо Костомаров буде на нашому боці... Ви не подумали про те, що ті ж студенти опустять вас з висоти на долівку, коли переконаються у двоєдушності свого кумира?

– Підтримувати страйку не буду, – звів голову Костомаров, – від цього постраждає наука... І прошу... прошу не судити про мої погляди у зв'язку з епізодом сорок сьомого року.

Ми помітили, як сіпнулися похилені плечі Шевченка, нервово смикнувши вус, він підвів спідлоба великі сиві очі, проказав:

– Не блюзнірствуй, Миколо. Цей епізод коштував нам цілого життя...

– Я гадаю, Тарасе, – відповів Костомаров, не дивлячись нікому у вічі, – що кожен з нас мав досі час осмислити содіяне раніше. Для мене важливе тепер тільки одне – наука.

– Гаразд, – наступав студент. – Та коли так, то як ви, жрець науки, могли, не кривлячи душею, причащатися у церкві? Невже ви це робили з вірою? Ви двоїтесь у всьому: адже на ваших лекціях ми ні разу не почули містичних інтонацій. Навпаки...

– Я нікому не дозволяю втручатися у моє духовне життя, юначе, – підвівся з крісла Костомаров. – На лекціях читаю російську історію, а не богослов'є. І якщо я обурювався інквізицією, то це ще не означає, що в мене зародилися сумніви щодо віри в Христа.

– Божок упав із п'єдесталу, – скрушно промовив студент.

Костомаров мовчав, та ми бачили, що він збирається з думками. Врешті мовив:

– Я бачу, як накочується лихо на нас усіх – на країну, народ. Ви, нігілісти, стаєте тією руйнівною силою, яка не знає, що будувати на розчищеному місці. Нині ви ліберальні базіки, завтра – герострати, а потім – біржові гравці! Вибачте, можливо, я не маю рації... Час розсудить нас, хлопче. Я ж до кінця днів моїх говоритиму тільки мовою науки, а до всього іншого, у чому не вмію розібратися, буду застосовувати один принцип – мовчання.

Чернишевський вийняв руки з кишень, стиснув до хрускоту пальці, й сказав спокійно, владно:

– Хвороба мовчання, Миколо Івановичу, породжує більшу, набагато небезпечнішу біль – байдужість до громадських справ. Це зло, мій старший друже, вельми підступне: воно паралізує вільний розвиток мислі. Звикнувши до комфорту мовчання, ми стаємо апатичними, а це призводить нас до загальної сонливості, летаргії... Дозвольте відкланятися.

Чернишевський вийшов, за ним подався студент. Ми удвох з Акакієм, розгублені й зняковілі, стояли біля входу, не знаючи, як поведетися. Костомаров винувато розвів руками – як бачите, дорогі, літературний вечір не вдався.

Підвівся і Шевченко.

– Хто ви, панове-молодці? – звернувся до нас. – Та бачу, бачу – кавказці. Студенти, певне? То ходімо, проведемо мене до академії, а по дорозі побалакаємо.

Тарас Григорович розпитував нас про Грузію, ми охоче розповідали про бурхливу, криваву історію нашого краю, про входження Грузії до Росії, словом, як писав Лермонтов, розмовляли «о славе прошлой и о том, как, удручен своим венцом, такой-то царь в такой-то год вручал России свой народ...» Шевченко дивувався: як багато спільного між українським і грузинським народами – у їх історичних долях. Він запросив нас до себе в кімнату і до третьої години ночі розповідав про Україну. Ця зустріч запам'яталася мені на все життя.

А Церетелі зовсім недавно, згадуючи той вечір, сказав: «Я тоді із слів Шевченка зрозумів, як треба любити батьківщину, свій народ».

Гулак схилив голову на руки:

– Цю думку Чернишевського – про комфорт мовчання – я чув давно, від Ніколадзе. І щораз далі краще починаю її розуміти. Заповіти мовчання злочинні хоча б тому, що в мовчанні стаєш німим, забутим і нікому не потрібним... Як склалося життя в Аліні? – спитав згодом. – Потім про це, Миколо... Що ще тоді говорив Ніколадзе?

Цілий рік вирувало студентство. Ми не ходили на лекції, збиралися біля університету й спокійно вистоювали більше, ніж по півдня, чекаючи, що все-таки вийде до нас якщо не ректор Плетньов, то хоч куратор університету Філіпсон і питає, чого ж ми домагаємося. Університет було закрито. Нас явно ігнорували. Тож одного дня кілька десятків уривителів (між ними нас трьох не було, ми протестували проти фізичних розправ) вдерлися у квартиру Філіпсона й виволокли його на Невський проспект. На нього наділи блазенський ковпак, штовхали, обп-

льовували, словом – привселюдно глумилися. Та не це головне! Назрівала перша в країні революційна ситуація – можновладці страхувалися!

Звісно, тоді запрацювала поліція: близько трьохсот студентів посаджено в Петропавловську фортецю. Просидів там майже чотири місяці і я на голодному пайку, і снилися мені наші тифліські духани – з міцним вином, пахучою чихиртмою і свіжими кукурудзяними коржиками...

А про те, що відбувалося на волі, я дізнався потім із розповідей друзів... За якийсь час після закриття університету студенти отримали дозвіл слухати курс приватних лекцій, за невелику плату, в залі міської думи. Більшість професорів, між ними й Костомаров, погодилися читати. Так тривало до березня 1862 року. А тоді сталася подія, яка викликала нову хвилю студентських заворушень.

Спокійний і зовсім лояльний професор Платон Павлов одного вечора прочитав лекцію «Тисячоліття Росії». Нічого крамольного не виголошував, виступ його був пройнятий любов'ю до батьківщини, ця категорія начебто не повинна вважатися кари гідною. Та ба! Коли поняття «батьківщина» не ототожнюється з особою царя, то виникає підозра, а про яку він говорить – може, про батьківщину Радищева? Лекція збурювалась оплесками, бо ж таки згадав професор, хоч і скоромовкою, і Радищева, і Новикова, і Лермонтова, а ще, на свою біду, щоб підкреслити значущість мовленого, Павлов двічі повторив євангельське: «Хто має вуха, хай слухає!» Цю фразу в Третньому відділі розцінили як революційний заклик, і на другий день Платона Василовича не стало в Петербурзі. Його заарештували і вислали в Кострому.

Студенти знову застрайкували на знак солідарності з Павловим. Організувати цей страйк було важче, бо ж професорів запросили, попередньо оплативши, самі слухачі; організація приватного університету сама собою була виявом протесту проти закриття офіційного. Викладачі важко піддавались намовленням студентів і все ж таки погодились: лекції у залі міської думи припинились. Тільки Костомаров приходив і читав свій курс двом-трьом штрейкбрехерам.

Кажуть, що Чернишевський аж двічі приходив на квартиру Костомарова, просив його не ганьбити свого імені – марно. На цьому дружба між «саратовцями» розірвалася назавжди.

А ті самі студенти, які колись носили улюбленого професора на руках, зібралися в аудиторії і з глумом, жорстоко його освистали...

– Я ж казав Ніколадзе, що не довіряю оваціям, – виправдовуючись, мовив Костомаров. – Нині – осанна... Ет!..

– Ти ж не послухав його поради: хто став речником у певному середовищі, той не сміє ні на йоту відступати від своїх позицій. Французький мислитель Іполит Тен на знак протесту залишив кафедру, коли Франція переживала роки насильства над правом.

Костомаров нервово змахнув рукою.

– А хто, хто зайняв його місце, ти не подумав? Протести заради протестів, непотрібні оплески й овації там, де треба розумно мовчати, провокаційні ажіотажі – і неминучий результат: заборона спектаклів, закриття університетів, конфіскація книг, арешти... А потім – духовна і розумова пільма!

– Наші погляди на норми поведінки завжди були різні, Миколо. І ми ще не знаємо, хто з нас має рацію. А може, обидва маємо, може, наші крайнощі є зародком майбутнього розумного синтезу?.. Нині вбивають царів. Чи добре це? Напевне, ні. Царський трон від того не опустів. Та знаю одне: йти проти хвилі народного прозріння – безглуздо... Утопісти, народники, соціалісти – все це нове, і, як би нам не хотілося, не обминути його.

– Ти просив розповісти про Аліну, – перемінив Костомаров тему розмови, і на його обличчя напливла тепла хвиля.

– Тепер я скажу: потім про це, Миколо. Саме пора, щоб, бува, не стало пізно, вернутися нам у молодість. Адже для цього ми сіли за стіл.

Тисяча вісімсот сорок сьомий. Малий єфрейтор

Мене, Миколу Еварестовича Писарева, відколи я став вільний од розписок про нерозголошення таємниць, часто називають базікою, який у своїй відвертості не шкодує навіть себе. А навіщо мені затаювати те, про що і так усі знають і передають із вуст до вуст у перебільшеному та перекрученому вигляді? Краще побичуй себе самого, і хтось-таки повірить у набагато вигідніший для тебе варіант.

От хоча б про той скандальний випадок у Петрозаводську, коли я перебував на посаді цивільного губернатора Олонецької губернії. Мене й нині питають, де правда, кого били по морді: Бібікова чи мене, хто такий «малий єфрейтор»? Мають, звичайно, на увазі пасквільного вірша Шевченка «Юродивий», що розійшовся по руках уже по смерті злослова (а жаль – повели б пііта ще раз етапом до Оренбурга або й далі!). Там він нібито Бібікова мав на увазі під капралом Безруким, а мене назвав малим єфрейтором. Та я, не задумуючись, відповідаю, що все це поетична уява: якийсь п'янюга, справді замахнувся на мене в церкві Богородиці в Петрозаводську. І хоч подав я у відставку не через це, а з власної волі, зловбий поет назвав звичайне непорозуміння мордобитієм, підніс його у вищий ранг, переадресувавши Бібікову, і додав для антуражу: кайдани, Сибір і таке інше.

Насправді, між нами кажучи, петрозаводського інциденту не було б, якби не Петров, той самий, з якого розпочався процес над кириломефодіївцями. Для його вдачі добре пасує одна богохульна притча... Йде нібито Ісус з апостолами по морі, усі справно марширують, не замочуючи ніг, тільки Павло забрідає все глибше й глибше у воду – аж по шию. І коли дванадцятий апостол став уже захлинатися, Ісус промовив до нього: «Надто ревно стараєшся, Павле, йшов би, як усі, – по камінцях».

Той Олексій Петров утелюшив собі в голову, що йому суджено врятувати Росію від лиходіїв і змовників – скільки ж то він завдав нам клопоту! Чи ж то Орлову, Дубельту, Бібікову або й мені хотілося б роздмухувати справу Кирило-Мефодіївського братства майже до рівня декабристів, коли можна було тихенько розігнати змовників по всій імперії, щоб не збиралися до купи, та й усе на тому. Вистачило б непомітного кивка пальцем, так ні – склепали разом з дурним Юзефовичем писаний донос, а це вже документ, ніхто його не кине в кошик.

Ну а далі... Та про це іншим разом. Скажу тільки, що граф Орлов щедро винагородив Петрова. На час слідства помістив його в готель неподалік Третього відділу, виплативши двадцять п'ять карбованців на дрібні видатки, розпорядився вислати матері сто карбованців, після слідства наказав видати Петрову свідоцтво про закінчення університету, мовляв, йому, бідному, не дадуть тепер ніде спокійно вчитися, – донощик отримав на руки диплом юриста й на додачу п'ятсот карбованців сріблом. Здавалося б, досить – по зав'язку. Ні, зарахував його чиновником Третього відділу!

Петров, як я уже сказав, по камінцях ходити не вмів. Манія... Працював він у архіві, надто ревно усім цікавився, навіть, як стало відомо, розтратами високопоставлених осіб на нічні розваги, хабарями... Спохопилися, та пізно. Хіба ж можна було пускати змію у власний зміїний дім, кінченого провокатора й дворушника посвячувати в секретні справи? А тепер спробуй спи спокійно: такий ревнитель донесе Господу-Богу на самого царя... Почалися перетрактації Дубельта з Орловим, Орлова – з його величністю; цар сам злякався дбайливця. Треба було видумати справу... Тож довелося Петрову якийсь час посиліти в Олексіївському равеліні, а потім його вислали в Олонецьку губернію. Отут і звела мене з ним лиха доля.

Петров працював у якійсь волості попихачем за двадцять копійок на день. Дізнавшись про моє призначення цивільним губернатором у Петрозаводськ, почав засипати мене скаргами. А що я на них не відповідав, то злидень вирішив зустрітися зі мною особисто й нагадати про

свої колишні заслуги. Вірний своїй нахабній натурі, він вибрав місцем зустрічі собор – під час відправи!

Тільки-но піп закрив царські врата – чую, хтось позаду дихає гаряче мені у вухо, ловить за руку і скиглить: «Миколо Еварестовичу, згляньтеся!» Я навіть не повернув голови, відсмикнув руку, – зір мій був прикутий до профілю обличчя губернського чиновника Матвеева, котрий стояв праворуч ледь спереду і вряди-годи косував на мене оком. Мені згадалася недавня з ним розмова – звинувачував у грабіжництві, буцімто мені відраховують частину його окладу і тому подібне... Я ніколи не звертав уваги на подібні балачки, але цей мав здорові кулачища – він опустив їх переді мною на стіл і погрозив, що колись ними відвоює своє право. Тоді я вигнав його з кабінету, але ось тут, у церкві, раптом тьохнуло тривожно серце в грудях – я швидко подався до виходу.

І все обійшлося б добре, я сів би спокійно в карету і вступився з очей Матвеева, але та сама прилипа знову заскиглила позаду і спіймала мене за рукав. Оглянувся – Петров! А щоб тебе дідько побрав, не відчепишся від цього і в церкві... «Зайди до мене завтра в кабінет», – кажу йому, а він хапає за полу сурдута. Ледь одірвався від нього, виходжу на паперть – аж тут заступає дорогу Матвеев і б'є мене в обличчя.

Та й це якось би зам'ялося, прикрій інцидентик мало хто й помітив, я, звичайно, облизався б і не надавав би цій справі розголосу. Та ба... Мерзотник Петров, який тільки-но слинив мені руку, розправив свою згорблену поставу і заволав на все горло, викликаючи регіт народу:

– Так вам і треба, Миколо Еварестовичу, тепер у нас обох карта бита!

Як кажуть, гусак свині не товариш, але службу я мусив покинути... Матвеева погнали на каторгу, та що мені з того... Але я надто розбалакався, нехай це буде між нами, людям я кажу, що він лише замахнувся, а у відставку я подав добровільно.

Отак у мене все почалося з Петрова, Петровим і закінчилося. Якби не цей прикрій інцидент у Петрозаводську, я написав би цікаву книгу про справу кириломефодіївців, ніхто краще з нині сущих не розповість. Бо ж був я правителем канцелярії генерал-губернатора Дмитра Гавриловича Бібікова, очолював Археографічну комісію, в якій працювали Гулак, Шевченко й Костомаров, відав секретною комісією у справах таємних товариств і сам частково *вів* над братчиками слідство. Та не можу, бо кожен, хто не візьме книжку, скаже: «А, це той, котрого в церкві по морді били!» Тож лиш між нами можу розповідати...

Третього березня до куратора Київського навчального округу Траскіна прийшов студент університету Олексій Петров: він знає, що в Києві існує таємне Слов'янське товариство, яке хоче розпочати в Росії боротьбу за федерацію вільних республік. Траскін і його заступник Юзефович – малорос, який приятелював з Кулішем і Костомаровим, вдавав із себе ліберала, – уважно вислухали Петрова і вмить зметикували, що тут можна вислужитися. Вони наказали Петрову написати на папері все, що знає.

І докладніше, слово в слово... Отож на вулиці Кадетській в будинку протоієрея Андріївської церкви Завадського, у кімнаті квартиранта Миколи Гулака часто відбуваються засідання таємного товариства, яке називається Кирило-Мефодіївським братством. Члени товариства мають свій знак – сигнет, на якому вигравіювані імена святих Кирила і Мефодія, печатку з написом: «Пізнайте правду, а правда зробить вас вільними», кожен член складає присягу. Товариство уклало свій статут з шести параграфів, які визначають лад слов'янської федерації; дві прокламації – до українців і росіян та до поляків і так звану «Книгу буття українського народу». Програма товариства: ліквідація кріпацтва, запровадження вселюдних шкіл і поділ Росії на чотирнадцять рівноправних штатів, з яких для Малоросії визначено аж два: східний і західний. Західний – це Правобережна Україна і Східна Галичина. На визначенні такого штату наполягав Шевченко – він стверджував, що Галичина національно пробуджена, є там своя література, показував книжечку «Русалка Дністровая», яку позичив у поміщика Платона Лукашевича. Члени таємного товариства – молоді вчені: Микола Гулак, Микола Костомаров

та Пантелеймон Куліш; випускники Київського університету Олександр Навроцький та Василь Білозерський, студенти Опанас Маркович та Георгій Андрузький і ще якісь деколи приходять, прізвищ не знає... Окремо, присяги не складав, бо не згоден з поміркованістю програми товариства, – відомий поет Тарас Шевченко, який на зібраннях читає явно протизаконні вірші.

Отож Траскін з Юзефовичем пишуть у Петербург Бібікову – генерал-губернатор саме поїхав до столиці – секретну депешу.

Костомаров

У ці дні я був зайнятий весільними приготуваннями. Друзі роз'їхалися хто куди: Гулак – у Петербург, Куліш – до Варшави, Шевченко помандрував по Україні, я ж заручився з найкращою у світі панною Аліною Крагельською.

Сталося це після зимових контрактів, коли в Києві гастролював Ференц Ліст. Останній його концерт відбувся в університетській залі, я купив квитки для себе, Аліни і її матері Анелі Устимівни. Ліст кілька днів тому завітав до графині Меліної, де саме гостювала Анеля Устимівна з дочкою, послушав гру Аліни, похвалив. Тепер, на концерті, він побачив її в першому ряді – поруч зі мною і матір'ю – й запросив Аліну на сцену.

То був фурор – зала гриміла оплесками, Анеля Устимівна, незважаючи на свою черствість, плакала з розчулення, я ж у той вечір, дома, користаючись з доброго настрою матері, попросив руки Аліни.

Мати погодилась підкреслено холодно: мене ще сяк-так терпіла, але колишню кріпачку свахою не уявляла. День шлюбу призначили на тридцяте березня.

За два дні до вінчання у нас з Анелею Устимівною відбулася неприємна розмова. Натякаючи на моє плебейське походження, вона запитала, чи я маю екіпаж, чей же не буду складати з дружиною візити знайомим на джоржках. Я промовчав, тоді вона сказала, що може нам екіпаж подарувати, але я повинен найняти лакея, який би відчиняв дверцята.

– Не люблю лакеїв! – скипів я. – Сам спроможний відчинити своїй дружині дверцята екіпажа!

Анеля Устимівна нагадала мені цю відповідь трохи пізніше...

Прощаючись, я надів наречений на палець перстень, вона прочитала вигравіюване на ньому «св. Кирило і Мефодій» і повернула мені його. «Не хочу ділити тебе ні з ким», – сказала, і я розкланявся, пообіцявши прийти в день шлюбу. Мені треба було взяти в університеті на тиждень відпустку й домовитись із священником про час вінчання.

Ніхто не може назвати себе щасливим до останньої своєї хвилини: іноді людина живе задовго лише одну мить. Так подумав я у переддень свого шлюбу – я хотів би умерти раніше.

Вранці до мене зайшов заступник куратора Київського навчального округу Юзефович. Не вітаючись, оглянув метким поглядом кімнату, зупинив очі на столі, заваленому паперами, і прошепотів по-змовницьки:

– На вас прийшов донос, я хочу вас урятувати. Віддайте мені все підозріле – з написаного.

Я почув, як підігнулися мені ноги в колінах, адже не раз, не два попереджував своїх друзів, що ми в надмірному захопленні конспіративним товариством заходимо надто далеко, та не мав сили протівитися диктаторській наполегливості Гулака і вільнодумній безоглядності Шевченка, допомагав складати програму й прокламації, а «Книгу буття українського народу», анонімний рукописний твір, переписував сам, вносячи радикальні поправки Тараса й Миколи; Гулак узагалі мав хворобливий нахил до таємних корпорацій, тією манією заразився ще в Дерпті; я у цю мить прокляв той день, коли познайомився з ним... У мене вже були книга віршів і драма «Сава Чалий», я захистив дисертацію, написав перші історичні праці про Наливайка і Острозьких, розпочав роботу над фундаментальною монографією про Богдана Хмельницького. Усі знання, які надбав, я готувався до краплі віддати народові, мене вабила слава

вченого, на мої лекції приходили студенти – ніде голці впасти, і все це я, намовлений і під'юджений, сам перекреслив... На мої папери від ранішнього сонця впала тінь віконних рам – і затьмарилося мені в голові від зловісного знаку, що прослався тінню на все моє прийдешнє життя.

Не усвідомлюючи, що чиню, знайшов у шафі свій примірник «Книги буття» і віддав його Юзефовичу. Він миттю вийшов у коридор, ця бестія, Іскаріотський Юда, і за хвилину повернувся назад – разом з Траскіним, жандармським полковником і поліцмейстером. Я попросився з матір'ю, яка стояла у дверях своєї кімнати, не розуміючи, що діється; кабінет мій заплombували, а мене вивели.

Я очунав від струсу у брудній кімнаті поліцейського відділку на Подолі. Так – це суццa правда, я в'язень, і все пропало. Десь там Аліна жде нареченого; десь там – за трьома морями і сімома ріками – височать стіни Київського університету, мов фортечний мур. Ніколи не думав, що заграбовані вікна аж так віддалять людину від реального світу – десь далеко, в незвіданих вимірах планети ридає у горі моя мати...

Не відаю, скільки часу просидів на стільці, схопивши голову в руки. Та враз брязнув замок, закрипіли двері, до брудної кімнати увійшов жандарм і запитав глумливо:

– Як вам тут, пане професоре? Напевне, приємніше було б сидіти в кабінеті Археографічної комісії або ж дома – поруч з молодого дружиною?

Я схлипнув і не відказав нічого, нараз він мене потішив:

– Ходімо, вам дозволено попрощатися з нареченою.

Мене знову повезли на мою квартиру. Вони німо стояли посеред кімнати – Анеля Устимівна, Аліна і мама, – я обняв усіх по черзі і сказав до Аліни:

– Я не злочинець, кохана, і з любов'ю до тебе в могилу піду.

Не бачив їхніх облич – окуляри запітніли, чув тільки тихі й часті схлипування Аліни, і раптом крізь них прорізався черствий голос:

– Шкода, Миколо Івановичу, що не маєте лакея: самі ніколи вже не зможете відчиняти своїй дружині дверцята карети.

По дорозі в Петербург я хотів заморити себе голодом – не їв нічого кілька днів. Потім припинив голодування: візник налякав мене, що в непритомному стані я зможу наговорити багато непотрібного – на себе й на друзів.

У казематі Третього відділу на Фонтанці мене одягли в арештантський халат і ковпак. Першим відвідувачем був Писарев: він натякнув мені, ніби зрадив усіх нас Гулак, так, так, – ото ж відрізняй проповідника від проповіді... Я почув, як щось хряснуло в мені самому – аж злякався: серце тріснуло від кривди чи від напруги, мов петарда, вибухнув мозок, а може, враз – від розгонистого удару страшним словом – переламалися ребра, хребет? Я довго не міг вийти з очманіння, та згодом відчув якесь дивне полегшення. Зрада людини, котрій ми всі вірили і яка разом з Шевченком гнітила нас своєю готовністю на самопожертву, звільняла мене від обов'язку мовчання, від присяги, дозволяла відмовитися від справи, за яку я, морально до неї не готовий, узявся зопалу; давала можливість обурюватися, каятися і прогледіти крізь чорну стіну тюрми просвіток волі. Я охоче повірив у брехню Писарева...

Допитували мене – спочатку Писарев, а потім Дубельт.

Ах, Дубельт, Леонтій Васильович!.. Я чекав крику, брудної лайки, навіть побоїв, а він на першому ж допиті підійшов до мене, нахилився, поклав руку на плече, його добродушне, пооране обличчя потьмяніло від співчуття, він розгорнув папірця і прочитав, не намагаючись надавати словам значення:

– «І панує деспот-кат над трьома слов'янськими народами... Та озветься Україна до братів-слов'ян, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні на Україні». «Книга буття українського народу». –

І він підморгнув. – Так-с... За таке належить ешафот або ж довічна каторга... Але ні, не вірю, що це писали ви! Могло це писатися при вас, могли ви переписувати, але ж не ви складали це пекельне писання! А взагалі, така небуденна людина, такий відомий вчений – навіщо вам це все?

Він говорив правду, я справді цих слів не складав – тільки вписував. Ні, ні, я не скажу – хто, але не я... А він і не питає, йому досить того, що – не я... Пам'ятаю, як мене огорнула паволока Дубельтової доброти; доброта тирана набагато сильніша від людської, бо вона рідкісна і її можна використати тільки один раз...

Гулак

Росію лихоманило. В офіційних установах торгували посадами, правосуддям, честю, душами, хто міг – той грабував, хто не міг грабувати – крав. Горіли поміщицькі маєтки. Загинули Пушкін і Лермонтов. Сміявся Микола Гоголь. Вдруге заарештували Олександра Герцена.

1844 року я отримав посаду чиновника канцелярії київського губернатора – почав працювати в Тимчасовій археографічній комісії по розгляду історичних актів.

Після Дерптського університету, де кожний другий студент належав до таємного товариства, де увічі проголошувалися гасла декабристів і польського Листопадового повстання, Київ здався мені спочатку тихою заводдю, у застоянному літеплі якої вдоволені обивателі кумкали в унісон з булгаринською «Северною пчелою» про щасливе життя, вірну службу, про шикарні костюми і ботфорти, модні меблі, карети, ресторани й театри.

Щоб не застрягнути й самому в обивательському болоті, я почав писати працю «Про юридичний побут поморських слов'ян», маючи на меті провести в ній ідею боротьби проти рабства, порівнюючи долю поневолених поморських слов'ян з долею закріпачених народів Росії. Під час роботи над цією книгою я несподівано для себе у затхлому, здавалось, Києві зустрівся з одностудентами, захопленими ідеями слов'янського месіанізму. Спочатку – з Костомаровим, потім – із Шевченком. Тарас ходив під впливом ідей петрашевців, був особисто знайомий з поручиком Миколою Момбеллі... До нас горнулися студенти Київського університету.

Переді мною відкрився інший Київ: невелика група неофітів поклялася віддати своє життя за волю рідного народу. Ми були різні в поглядах на шляхах здобуття волі: Костомаров закликав поширювати самоосвіту як самоціль, я й донині переконаний, що освіта – передумова революції.

На початку 1847 року я переїхав з Києва до Петербурга, щоб із столичної висоти поширювати ідеї Кирило-Мефодіївського братства. Почав працювати в канцелярії Петербурзького університету.

Вісімнадцятого березня у мою квартиру увірвалися Дубельт і петербурзький обер-поліцеймейстер Кокошкін.

– До нас надійшов донос від Костомарова, що ви організатор протидержавного слов'янського товариства, – сказав Дубельт. – Ми арештовуємо вас.

Кокошкін почав робити обшук...

Аліна Крагельська

На початку квітня широко розлився Дніпро – зелено-жовті води затопили лівобережні луки аж до небокраю, – переправа на поромі з екіпажем і четвірнею коней була важка й небезпечна; Анеля Устимівна, яку сам Бог покарав невідомо за які гріхи ненависним каторжником, зчиняла істеричу і тут же, при Аліні й Тетяні Петрівні – матері Костомарова, – проклинала той день і ту хвилину, коли дала згоду на шлюб своєї дочки з пройдисвітом, котрий хтозна-

якими дорогами доплився до Києва, вліз у довір'я вчених і її шляхетної сім'ї, несучи в собі первородний гріх людей підлого стану – злочинність.

Пором нарешті причалив до берега, Анеля Устимівна заспокоїлася і, мабуть, до самого Петербурга, більше тисячі верств весняними розтанями, не відкрила б уст, якби в Броварах, біля станції, їхній екіпаж не наздогнав перекладну хуру, в яку візник запрягав коней, – неподалік стояли жандарм, поліцейський і цивільний у кожусі та баранячій шапці.

– Ще один каторжник, будьте ви прокляті! – засичала Анеля Устимівна, і тоді Тетяна Петрівна, яка досі ніби й не чула образливого бурчання свахи, повернула до неї своє суворе обличчя, постукала до візника, щоб зупинився, і проказала:

– Та цитьте, ви! Це ж Тарас Григорович...

Екіпаж зупинився. Костомарова вийшла, за нею вискочила Аліна.

– Так це ж усіх вас, Боже мій! – зойкнувши, підбігла до Тараса Григоровича, припала до його грудей. – А за віщо, ну скажіть – за віщо?!

Тарас поцілував Аліну в щоку, підійшов до Костомарової, схилювався до її руки.

– Бідна матуся, – похитав головою, – бідна Миколина молодесенька наречена... Ой, лихо, лихо. Не пощастило мені бояринувати в Миколи, десь-то молодий уже там...

Підійшли жандарми, узяли Тараса під лікті, повели до хури, підштовхнули його, щоб вилазив.

– Не винен ваш Микола, матінко! – гукнув Тарас. – Хіба в тому, що зі мною побратався. Прости ж мене і не кляни!

Свиснув візник, трійця кур'єрських коней рвонула з місця вчвал, Тарас Григорович підняв шапку над головою і помахував нею, поки хура не сховалася за придорожні тополі.

Тоді вийшов із приміщення станції доглядач і спитав Тетяну Петрівну, чи вони, бува, не їдуть слідом за арештованим, у якого золоті окуляри. Костомарова potwierдила, він подав адресованого Аліні листа. Аліна прочитала вголос і після слів «я не злочинець, кохана, і любов моя до тебе завжди житиме в моєму серці» – ридма заплакала; тоді Анеля Устимівна вихопила листа з рук дочки і розірвала його на шматки.

– Нема у вас серця, – сказала тихо Тетяна Петрівна.

У Петербурзі жінки зняли кімнату неподалік будинку Третього відділу і довгенько добилися прийому. Врешті Дубельт прийняв їх у себе в кабінеті. Анеля Устимівна сіла у фотель, біля неї напружилась у тривозі тендітна Аліна; Леонтій Васильович двічі попросив Костомарову сісти, та вона ніби й не чула, стояла біля дверей, мов статуя, стемніла на лиці й сувора – кріпацький атавізм давався взнаки: прохачам у барина слід стояти біля порога.

Дубельт повернувся обличчям до вікна, що виходило на Фонтанку: вид на річку, що, звузившись під Ланцюговим мостом, вихоплювалась за ним на простір, на червоний Михайлівський палац за Фонтанкою, був для Леонтія Васильовича звичним, та в цю хвилину пойняла його мозок думка про неfortunного царя Павла І, який утік із Зимового палацу, гнаний страхом, і заховався у Михайлівському, а від насильницької смерті не врятувався, бо така судилася йому доля... Всесильний цар не уникнув розплати, а що тоді казати про нижчих рангом – по зав'язку заборгованих злом і шахрайством повелителів. Усе на цьому світі нестійке, все на волоску, все на лезі бритви, справжньою є хіба ця мить, коли він ще має силу вирішувати за своїм уподобанням долю трьох жінок, які ждуть рішення, – наступна хвилина заслонена завісою непевності...

Анеля Устимівна ждала, ховаючи потаємне торжество: вона знала, що її поневіряння закінчуються, – це кінець. Шеф збирається з думками, зараз він підійде до них і попросить її й Аліну, щоб вони назавжди забули про Костомарова.

Тільки Аліна сподівалася... Не може бути, щоб так зарання перекреслилось її життя, їй лише шістнадцять літ! То нічого, що в Дубельта жандармський мундир, він – теж людина, є у нього дружина, діти, ось зараз він повернеться од вікна, приглянеться до неї, такої юної й

чарівної, і жандармське серце здригнеться... Хоч пообіцяє – щоб тільки нині не обірвалася нитка надії...

Леонтій Васильович повернувся різко, по-військовому, стрімливо підійшов до Аліни – він був мужній з виду і вродливий на свої роки, бестія, – узяв її пальцями за підборіддя, похитав скрушно головою:

– Видно, дуже любите нареченого, що такі печальні, а краще покохали б когось іншого, хоча б мене, старого... – Він усміхнувся. – Повірте мені: Костомаров ніколи вас не любив... Гніваєтесь?... Добре, добре, не буду. Можливо, любов у письменників полягає у тому, щоб завдати більше болю коханій... Напевне, вони й не вміють інакше. Бо навіщо професорові Костомарову здався той клопіт... Певно, це професійна недуга? Його сіятельство граф Орлов твердить, наприклад, що кожен письменник – вроджений змовник. А я додаю: кожен письменник – ведмідь, якого слід тримати на ланцюгу. Отож ми вашого нареченого й потримаємо... Не раджу вам чекати його. Якщо пощастить йому уникнути шибениці, на яку заслужив, то з тюрми не скоро вибереться. Усе... – Дубельт повернувся до Тетяни Петрівни: – Вам, пані Костомарова, дозволено буде завтра побачитися з сином. І нікому більше.

Аліна тихо посунулася на підлогу. Дубельт стояв незворушно – такі сцени йому доводиться бачити не вперше. І все-таки був здивований: що такого здібного вченого народила простачка; що існує на світі справжнє кохання; що у шляхетної жінки, яка ось виводить свою дочку з кабінету і вдячно кланяється, більше жорстокості, ніж у жандарма.

– Пізно вже, – підвів стомлені очі Костомаров, та Гулак не зреагував, він мусив дослухати сповідь Аліни.

Цілий рік я чекала від Миколи Івановича листів – не було, потім виявилось – це моя матінка перехоплювала їх. Відокремила мене від усього, що могло зв'язувати з Миколою, і повсякчас втовкмачувала, що арешт Костомарова напередодні шлюбу – вияв особливої ласки Божої до нашої сім'ї: яке ж бо щастя, що незаконнонароджений мужик, котрий посмів свататися до благородної панни, приховавши свої злочинні наміри, дістав по заслугі.

Моє життя ставало нестерпним. Коли б обізвався до мене Костомаров, я пішла б за ним на заслання, як дружини декабристів. Згодом дізналася, що він у Саратові, написала листа, але відповіді знову не отримала...

Через три роки я вийшла заміж за офіцера Марка Дмитровича Киселя. Протягом двадцяти років подружнього життя мій муж ні разу не дорікнув мені за Костомарова, навпаки – ім'я знаменитого вченого в моїй сім'ї завжди було в особливій пошані.

Пам'ятаю (діти мої були вже величенькі), приїхав Марко із Києва і, таємниче посміхаючись, подав мені книжечку. Я прочитала заголовок – «Кремуцій Корд», драма, – і враз здригнулася від несподіванки, побачивши на титулі ім'я автора, а нижче присвяту: «Незабутній А. Л. К.». Озвалися тоді разом у душі і біль, і радість: не забув за стільки років! Нестерпно захотілося знати, як склалося в нього життя: хто його дружина, скільки має дітей...

А незабаром, це було за два роки до смерті мужа, я, перебуваючи в Петербурзі, зустріла на Невському проспекті його. Зразу пізнала – по ході, окулярах у золотій оправі – постарів мій Костомаров і зір у нього погіршав... Порівнявшись з ним, зупинилася, та він не звернув на мене уваги. Могла гукнути, але навіщо?

Овдовівши, я перебралася з дітьми жити в родовий маєток чоловіка – у село Дідовці на Полтавщині. Часто наїжджала до Києва, де вчилася моя дочка Юлія...

Догоряли свічки на люстрах, до дзеркальної зали заглянув швейцар.

– Ми зараз підемо, – сказав йому Костомаров, і в тоні цієї короткої фрази вчув Гулак старечу втому свого колишнього друга та й полегшу від того, що їхня зустріч закінчується і

не треба буде надто глибоко заходити у спогади і неминуче стати на очну ставку – колишню і нинішню, навіщо розвереджувати душі? – Ти завтра поїдеш у Мцхету?

– Поїду, – сказав Гулак і подумав, що більше вони ніколи не зустрінуться – ні завтра, ні за рік, – востаннє перехрестилися їхні дороги.

– Тобі стане дивно, – Костомаров хотів закінчити розмову про Аліну. – На попередньому археологічному з'їзді в Києві я випадково дізнався від знайомого Аліни етнографа Павла Чубинського, що вона повдовіла і гостює тепер у своєї дочки на Фундуклеївській. Ми зустрілися. Потім, у Петербурзі, я захворів на тиф. Аліна приїхала до мене, врятувала мені життя. Ми з нею взяли шлюб.

– Мені не дивно. Я радий за вас.

– Ти одружений?

– Так... Із знайомою твоєї Аліни. Але не треба про це. Ходім.

Вони разом підвелися й довго стояли один супроти одного, швейцар терпляче ждав. Їх розділяла широченна площа стола, і перебували вони в зовсім інших світах, інших часових вимірах, в інших сферах діяльності, бажань, поглядів і були безмінно чужі.

– Тяжкі часи настали після вбивства царя, – Костомаров хотів якось завершити сьогоднішню розмову. – Треба перемовчати лиху годину, а так жаль кожної дрібки часу. Мало залишилося, мало... Втішаю себе хіба лиш тим, що моє власне спустошення від старості збігається із старечою спустошеністю імперії. Сумно, але факт...

– А може, саме тепер найгарячіша пора до праці... – відказав Гулак і, згадавши свою вранішню зустріч із кінто Гіві, додав: – Нині за роботу беруться всі. Треба заповнювати ділом час умирання, борги сплачувати...

Вийшли в коридор, тут було зовсім темно, швейцар узяв під руку Костомарова, щоб повести його в спальну кімнату, і прочинив двері до виходу – для Гулака. На подвір'ї світили два ліхтарі.

Не бачили один одного й не чули. У тьмавій тиші тихо розійшлися.

Частина друга

Вересень, 1881, Тифліс. Ніч

Пора була вже пізня. На Головінському проспекті тихо шурхотіло опале листя, теплий вітерець ледь дихав із протягів бічних вулиць, серпик місяця повис над Сололакським гребенем, і від його примарного світла вирізнялася зубчастими контурами на тлі темно-фіалкового неба стара цитадель. У лугах над Курою скиглила птаха – зрідка, сонно; у піднебессі мерехтів освітленими шибками вікон Авлабар – майнула в пам'яті Миколи Івановича згадка про давню пригоду з кінто Гіві; шпиль храму Сіоні трикутником ліг на авлабарські світла і віддалився ген за Куру – Миколі Івановичу згадалися вранішня тривога, незахищеність, і відчув тепер, як за день все це вляглося, зникло кудись відчуття самотності, й замислився – від чого б це? Пробіг у думці весь прожитий день, усього нині було вдосталь, та не такого, що могло б його заспокоїти... Глибоко вдихнув пропахле першим опалим листям повітря і зрозумів: цей спокій від того, що йде він містом, яке добре знає навіть уночі: кожну вуличку, завулок, дім, храм, сквер – усе для нього тут своє і рідне. І живе він у цьому місті не тимчасово, а назавжди, і тому любить його, віддає йому своє життя, яке не довелося віддати Києву, і Київ той тепер далекий і нереальний. Реальний Тифліс, у якому він почувається по-домашньому і кожного ранку йде до праці, мов на свято, – без примусу й спонуки. В гімназії його друзі і в місті його друзі, він належить їм, а вони йому, і мовчати перед ними гріх та й навіщо мовчати? «Що сховав – згубив навіки, що роздав – твоє до гробу»¹⁷, – мовив Руставелі...

А серед друзів – кінто Гіві. Що віддав йому, нещасному, знедоленому, дотепному, який за словом не лізе до кишені, а не знає, як жити?..

«Для того, щоб чесно жити, треба мати розум або петлю, професоре...»

Коли це сказав кінто Гіві? А, ще тоді, коли вони з Терезою мешкали в Сейдабаді, і Гулак, ідучи на службу і зі служби, мусив минати сірчані лазні, де набиралися здоров'я багаті, а волоцюги цілу добу снували поміж куполами, промишляючи жебрацтвом і дрібними крадіжками, уночі ж тут спали на теплій землі.

Микола Іванович деколи згадував красеня злодюжку і впевнений був, інакше й думати не міг, що Гіві, очистившись сльозами сорому, більше не краде.

Наївний... Незабаром Гулак переконався, що Гіві й не збирався міняти професію. А пустив сльозу? Боже, чи ж то мало є випадків, коли найчерствіші люди розчулюються?.. Можливо, професор нав'язав йому згадку про матір, якої він давно вже не мав: жаль стало себе, самотнього в світі. Або згадав свого батька-кахетинця і порівняв його, у гостроверхій шапці, в білій черкесці з газирями на грудях, з нужденним собою – у сатинових шароварах і ситцевій сорочці... Сльоза сльозою, а кінто Гіві давно прикинув, скільки в Тифлісі багатців, і вирахував: якщо він у кожного десятого витрусить один раз кишеню, то багацький клан не збідніє, Гіві ж матиме завше на хінкалі й вино.

Вертаючись одного разу з гімназії, Гулак звіддалік побачив: виходить із лазні вдоволений, розпарений, червонолиций азнаурі, прямує, покруктуючи, у Старе місто, його наздоганяє не хто інший як кінто Гіві, їх обганяє якийсь хлопчисько, з його кишені випадає згорток, Гіві згорток піднімає, показує азнаурові, вигукуючи: «Гроші!» Так само – без змін.

Обурення, злість, обридження стрясли Гулаком, він гукнув:

– Гіві, йди-но сюди! Як тобі не соромно?

---

¹⁷ Цитати з «Витязя в тигровій шкурі» подаються в перекладі М. Бажана.

Кінто стрепенувся, став мов укопаний – він зовсім не сподівався, що його спіймають на гарячому, та ще й хто: професор! Азнурі теж завмер: як-не-як, а в руках пачка грошей; Гіві вивав пакунок: «Котись звідси, не твої!», опустив очі, вітаючись:

– Гамарджоба, професоре!

Микола Іванович не відповів, підступив до Гіві, притягнув до себе:

– Худоба ти... – тихо мовив йому у вухо. – Коли нарешті почнеш чесно жити?

Тоді кінто сказав ту фразу про чесність, і Гулак зрозумів, що Гіві зовсім не покидьок, якого виплюнуло на вулицю дно.

– Так чому – петлю, коли в тебе є розум? – розвів руками Гулак, дивлячись на вродливе обличчя кахетинця.

– Ай, професоре, – кінто відступив крок назад. – Що ви розумієте? Прийшли просвіщати грузинів, а що про них знаєте? Спасибі, що хоч навчились кілька слів по-нашому... Ловите за руку, вчите праведності, а не подумали, бо навіщо чужинцеві про це думати, чому гордий кахетинець з Телавського повіту, батько котрого ходив у сніжно-білій папасі з тибетської кози, у черкесці до п'ят і білих чоботях, їв балик, чихиртму, лобіо і плов, а запивав червоним кахетинським, – чому його син опинився на тифліських закутках, навчився грабувати і спить просто неба на землі?

– Та знаю, що не з добра, але хіба так слід шукати виходу з біди? – вони всілися на колоду під чинарою. – А тепер розповідай, я буду слухати.

...Вересневий теплий вечір виповнив присмерком чашу міста вщерть – від Махати до Мтацмінди. Серпик місяця зараз сховається за руїнами цитаделі, і стане зовсім темно. Гулак поспішав. Що робить у цю мить Тереза, що думає?.. Та що б не робила, що б не думала – не знає, як нинішній день перегорнув усе пройдене його життя, мов вітер аркуш старої книги, – без ладу, висвітлюючи то тут, то там сторінки для нового прочитання, і давній, знайомий, багато разів продуманий зміст книги зазвучав несподівано по-новому... А скільки виявилось місць у ній, які варто б відредагувати, а скільки незаписаних, марно пропущених сторінок, а чи вистачить життя, щоб заповнити їх? Хіба не став і я з гордого карачохелі жалюгідним кінто, який дбає не про творіння, а лиш про те, як прожити день?

Певне, подібні причини вибили нас з тобою, Гіві, з річища чистоводдя, і ми обидва чалапаємо замшілими, висхлими заводями, де ходити безпечно, та знайти нічого там не дано. А нині задумалися: як стати знову карачохелі?

...Тоді кінто Гіві простягнув на знак примирення руку, повернувся до Миколи Івановича, щоб мати його обличчя перед собою, – так він завжди розмовлятиме з професором, де б не став з ним на розмову, звіряючи свою сповідь його очам – їх зблискові й потьмаренню, смуткові й просвітлінню. Гулак, слухаючи, майже весь час мовчатиме, відповідаючи йому тільки подумки, проте обидва вигнанці, зболений кожен своїм лихом, чужі і різні, визріватимуть у нових мислях всяк про себе, але конче удвох – цієї дружби ніхто не збагне, та й чи можна до кінця зрозуміти секрет симбіозу дички й щепи? Кінто буде очищуватися від накипу злоби й бруду, він довго ще промишлятиме злодійством, та в його душу безнастанно вливатиметься благородство мовчазного співбесідника; Миколі Івановичу чужий біль доповнить власний, приспаний, розворушить його і примусить нарешті збагнути, що більість скривджених всюди однакова і лікувати її слід там, де виявилась рана.

Це просвітління прийде пізніше – аж тоді, коли Гулак тихого осіннього вечора вертатиметься з Воронцовського палацу після недокінченої розмови з Костомаровим. Тоді йому згадаються усі зустрічі з Гіві, а те, що було передумано й мовлено між ними, ляже в такий при-близно діалог.

Кінто Гіві. Скажи, ради Господа-Бога, професоре, чого ти прийшов до нас – учити чи доучувати? Я думаю – доучувати, бо вчили нас уже й до тебе. Го-го, скільки разів! Аж сорок...

Сорок разів Тифліс був знищений. Таке коротке слово – знищений, така коротка наука, а скільки смертей, а скільки жаху, а сирітства, а жебрацтва! А як довго вилазити потім з біди!

Гулак. Це правда, Гіві. Сороковий раз Тифліс був зруйнований іранським шахом Магомет-ханом 1795 року. На Крпаніському полі, за містом, де Кура виривається з кам'яної ущелини на степовий простір, триста грузинських вершників зустріли полчища Магомет-хана і всі загинули. Грузинські Фермопіли...

Кінто Гіві. А були в нас інші часи! Правив колись Грузією цар Давид Будівничий, який вигнав турків з-над Кури, Арагви і Ріону. Ти б лише послухав, що розказує історикос Захарія! А син Давида Дмитрій, цар Іверії, завоював невірну Гянджу і на знак перемоги привіз у Грузію залізні гянджинські ворота – донині вони стоять у кутаїському монастирі... А цариця Тамара вимінювала полонених султанів на кінські підкови. Го-го, славна була за царів наша Сакартвело!

Гулак. Правду каже твій Захарія. Справді, у битві під Басіані цариця Тамара розгромила румійські війська, а полоненого султана продала в рабство, взявши за нього кінську підкову. Тоді від Грузії стали залежними Північний Кавказ, Вірменія, Азербайджан...

Та не завжди треба хвалити царів, – сказав у голос Микола Іванович. – Цар Дмитрій здох Гянджу не в бою – напав на неї у той день, коли від землетрусу осунулася гора, загатила ріку і тисячі гянджинців гинули у воді під руїнами. Ті ворота взяв він без зброї... Не завжди треба обожнювати царів. І не в тому річ, Гіві. Не війнами славна та пора. У ті часи в Грузії і в Азербайджані жили два могутні володарі в царстві духу, які не зазнали ласки ні в царів, ні в атабеків, бо закликали не до війн між народами, а до братерства. Руставелі й Нізамі уславили ту епоху».

Кінто Гіві. А потім втопилася Сакартвело... Ти питаєш, чому я став з карачохелі кінто. То довга історія, я не народився ремісником, мій батько мав землю. Але коли тебе цікавить, чому ремісники кидають ремесло і йдуть красти, – скажу. А тому, що гордості не стало, нема чим пишатися. Нинішній гонор карачохелі показний, вином підігрітий, фальшивий, бо все змаліло, зниціло. Колись ми боролися за землю, жінку, дівчину – кров за них проливали без надуми, поки тифліський карачохелі Еліазарашвілі, який знав одвічну таємницю виготовлення грузинської сталі – за цю таємницю колись майстри в муках конали й мовчали! – відкрив її Миколі І за Юдину мзду – о шакал, син шакала! – і ми залишилися без зброї...

Гулак. Це вже в галузі фольклору, Гіві, причини були інші... Всі ви озброєні ходите, не прибуднюйтесь.

Кінто Гіві. Озброєні ходимо, кажеш? Так, палаші, рушниці носимо, щоб убити тварину або ж брата, але за волю з нею не стаємо – без гордості й честі один наперед одного наші азнаури, а за ними й устабаші¹⁸ поперлися до воронцовського корита і товпляться біля нього донині. А я не хочу. Я краду. Ай, кацо, хіба це грабунок? Ну, взяв би я в тебе тоді ті гроші – ні ти не збіднів би, ні я не став би багатший. Тільки й того, що я випив би зайвий раз вина, а ти – ні. Яка, врешті, різниця – хто?

Гулак. Йоганн Гердер у своїй праці «Ідеї до філософії історії людства» писав про Грузію: жінки тут вродливі, чоловіки сміливі, але все в Грузії продається – це злочинський народець.

Кінто Гіві. І за це нас називають злодіями? А в кого ми навчилися красти – у завойовників. Кому зраджували – зрадливим завойовникам. У кого перейняли таємниці підступності – у завойовників! У нас відібрали все: землю, совість, силу, гордість. Цього в мене вже нема. Чому ти кажеш, що я злодій, чому не шукаєш тих грабіжників, які все це в мене відняли?

Гулак. Але ж це сталося не тільки в Грузії, а в усій Росії. Завойовники-царі поневолили всі народи й російський у тому числі. То що – усі повинні стати волоцюгами? Підніми вище голову й поглянь, які мужі загинули і гинуть у боротьбі із злом!.. Ба, ти знайшов для себе

---

¹⁸ Начальник цеху (тюрк.)

найлегшу форму протесту – неробство й злодійство, а я в своїй обітниці мовчання німую – теж біля воронцовського корита – і навіть не пробую допомогти тобі розправити хребет.

Кінто Гіві. Я родом з Телавського повіту, професоре, селянський син. Мій батько мав трохи землі, та під час Кахетинського повстання 1812 року наше село було зруйноване дотла, землі зайняв ставленик російського командування азнаурі Баградзе, я народився уже в наймах. Коли підріс, покинув село і подався, як багато інших хлопців, до Тифліса. Пішов на науку в шевське амкарство – навчився на доброго шевця, мав доволі грошей, які гордо пропивав на сьомий день. Та владикам кісткою в горлі стала наша мізерна воля – на амкарства було накла-дено потрібні податки. Ремісники відмовилися платити, вийшли перед будинок тифліського поліцеймейстра на Еріванську площу – з десять тисяч карачохелі. Розбили двері поліцейської управи, перелякані поліцаї видали нам на поталу збирача податків, і ми його вбили... Я не знаю історії, професоре, у нас Захарія – історикос, але мені добре відомо, що в Метехському замку – он височить він за Курою – жили грузинські царі, сама Тамара тут перебувала, а тепер там найстрашніша тюрма. В тому замку колись сазандари-ашуги втішали піснями грузинських повелителів, а мені довелося в царських хоробах відсидіти страшних два роки. Я краду абазі, а в мене вкрали волю і честь. Я ненавиджу чужинців – усіх, усіх! А ти приїхав у грузинський Тифліс і першого ж дня допитуєшся до татарського Сейдабаду, до вірменської базиліки!

Гулак. Ех, кінто, кінто! Живеш, борсаєшся в темряві і світла правди не бачиш. Та хіба в татар, або вірмен інакша доля? Ет... Ось поглянь ліворуч, бачиш вірменську церкву Святого Георгія? Там похований батько ашугів Саят-Нова, вірменин. Він вірив так, як і ти, у добрих царів і був вигнаний з палацу Іраклія II, сам ашуг загинув за Тифліс, коли руйнували місто в сороковий раз... Поглянь-но далі – он там, неподалік мечеті, доживає віку азербайджанський мудрець Мірза Фаталі Ахундов, у якого серце болить і за тебе, грузинського кінто. У татарській Гянджі помер найславетніший грузинський поет Ніколоз Бараташвілі, убитий нестачами й хворобами у двадцять сім років. У такому ж віці був убитий Лермонтов у П'ятигорську... А скільки їх, твоїх друзів, загинуло за тебе на дорогах смерті – Сибірській, Туркестанській, Кавказькій!

...Тихо в місті, ледь чути квилить, засинаючи, нічна птаха, гаснуть світла на Авлабарі, тьмяніє трикутний шпиль Сіоні, тепло плюскотять хвилі Кури, і вступається кривдний біль з душі, даючи місце спокоеві й рівновазі.

Серпик місяця сховався за цитадель. Микола Іванович тихо зайшов у дім: Тереза й Нана вже спали. Причинив двері кабінету, потемки роздягнувся, ліг на тапчан. Пробував заснути. Сон не приходив.

Заповідалася для Гулака довга нічниця. За своє життя він встиг звикнути до раптового сповільнення плину часу, коли після нервового денного ритму й швидкозмінності, щомиттєвої дотичності до часових категорій – було, є, буде – потрапляєш у безмір вічності, де існує одна категорія – є. Ти можеш тоді переноситися із трьох конкретних вимірів, як ось об'єм цього маленького кабінету або ж – колись – шліссельбурзького каземату в інший часовий вимір, де немає кордонів, обмежень, стін, стелі, початку й кінця, тільки плин – повільний, гнітючий, у якому зникає бажання існувати, бо існування – та мить вічності – раптово втрачає сенс. І тільки заглиблення у власну сутність, розпачливі пошуки в собі неперехідної вартості рятують тебе від петлі. Звідки він, злодюжка-кінто, дізнався про цю альтернативність чесного життя? Але хай приходить розум...

Вікно синіло кольором нічного зоряного неба, в кімнатці, заставленій з усіх боків шафами, етажерками, повними книг, поступово проріджувалася темінь. Гулак повернув голову до стелажів, відшукуючи очима верхню полицю, на якій поставали рядочком праці Костомарова. Були там монографії «Богдан Хмельницький» і «Бунт Стеньки Разіна», повість «Кудеяр», двотомне дослідження «Останні роки Речі Посполитої» і перші випуски задуманої вченим «Російської історії в життєписах її головних діячів». Перебіг у пам'яті останню серію праць

Костомарова, і схопилася чомусь думка не за життєписи Володимира Великого чи Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха чи Андрія Боголюбського, а за Феодосія Печерського – засновника Лаври, пустельника й сподвижника духу, немов хотів його життям виправдати своє замкнуте довголітнє існування і визначити йому ціну.

Гуляли княжата, сини Ярослава Мудрого, і розпусні бояри після смерті великого князя, лилося вино у гридницях, дзвеніли гуслі – пиячила, пропивалася Русь, і вичікували кипчаки на донецьких степах – поки проп'ється. Занидів ратний дух у хоробрих русичів, іржавіли мечі, продавалася за гривни любов до рідної землі, не стало святощів. Вирушив тоді з Курська до Києво-Печерського монастиря вродливий юнак і, будиши сильним до рала і до жіноцтва охочим, постригся у ченці. Відраджував його чинити це старий ігумен Антоній, та хлопець не зважав, наполіг на своєму, а потім мовчав для монахів, співав псалми, перший заходив до церкви і останній виходив, простоюючи без руху цілий день на одному місці, носив власняницю поверх голого тіла, дав обітницю мовчання, постив, бичував себе веригами і, витримавши найтяжчі випробування, довів усім, що людина здатна на святощі. Феодосій Печерський – так назвали сподвижника, ставши ігуменом, вимагав цих самих самопожертв від братії, пильно наглядав, щоб вони не полегшували собі чернечого життя, обходив келії, підслуховував, стукав патерицею в двері, за якими чулася розмова, відбирав у ченців і кидав у вогонь речі; на Феодосія молилися миряни, а він, не полегшуючи нічим їхню долю, залишався сторожем їхнього сумління. Князі бенкетували й далі, пропиваючи Русь, нічого не змінив своїм подвигом Феодосій, зате сотворив ідеал праведності, надавши вартості самій ідеї.

Досі Гулакові висвітлювався над верхньою полицкою образ молодого Костомарова, якого пам'ятав. Нині вживався справжній, сьогоденний автор історичних монографій; Костомаров поглянув на Гулака, заспокоєного прикладом Феодосія Печерського, і сказав: «А хтось у ті часи писав поеми, подібні до «Слова о полку Ігоревім», одна дійшла до нас, і які ми нині були б без неї, ти не подумав про це, Миколо. Подвигу ж мніха Печерського ніхто не пам'ятає. – На його устах промайнула епікурейська посмішка, він додав, показуючи на книжки: – Поглянь на моїх дітей, може, вони й недолугі, але мої, і підуть в люди, і піде мій Феодосій – для кого ідеалом, для кого застереженням...»

«Та невже, – вдруге сьогодні простогнав Гулак тими самими словами, – невже лише продукт, – єдиний вимір корисного? А спосіб його добування ніколи не стане окремою вартістю? Приклад чесності, сторожі сумління, самовдосконалення – усе це непотрібне, зайве, смішне?»

«Не зайве і не смішне – коли прикладене до праці, а не стає самоціллю, позою», – почув Гулак знайомий голос.

Зник образ Костомарова, і на його місці вималювався інший, що завжди приводив Гулака у стан, не властивий його натурі – благоговіння, а боротися з цим почуттям не міг і не хотів. Цей муж, з яким Микола Іванович зустрічався щодня, коли ще жив у Сейдабаді, був старший за нього всього на десять років, та своїм маєстатом примушував усіх схилитися перед собою. Був це азербайджанський мислитель і драматург, богоборець і просвітитель – Мірза Фаталі Ахундов.

Дивні діла твої, Господи! Не з царських, не з дворянських родів часом виходять на світ аристократи духу й пророки. Міцкевич – з білоруської глушини, Щепкін і Шевченко – з кріпацького пекла, Айра Олдрідж – з рабів, Ахундов – з дрібних торговців. І всі стають на чолі націй, валять з п'єдесталів коронованих плебеїв, бо так хоче народ, бо це його єдине право і влада.

Мірза Фаталі Ахундов був тоді в зеніті своєї слави, написав кращі свої твори. Комедія «Візір Ленкоранського ханства» прозвучала російською мовою на тифліській сцені і азербайджанською – в Баку, давши початок національному театрові; п'єсу «Мосє Жордан і дервіш» ставили в Петербурзі, твори Ахундова перекладалися німецькою, французькою та англійською мовами, а він, заробляючи на хліб, працював перекладачем у Кавказькому намісництві, куди

щоранку – високий, з гордою поставою атабека – вирушав, минаючи сірчані лазні, на царську службу.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.